

МОЗАИК

... за нововјековну исџорију
Срба у Босни и Херцејовини

Босански ејалейџ (1739—1788)

Сџојанка Луџија

Универзитет у Бањој Луци
Филозофски факултет

Институт за
хуманистичке
и друштвене
науке
Филозофског факултета
Универзитета у Бањој Луци

МОЗАИК ■ ■ ■

... за нововјековну историју
Срба у Босни и Херцеговини

Босански ејалет (1739—1788)

Сшојанка Лужија

Универзитет у Бањој Луци
Филозофски факултет

Бања Лука, 2024.

УНИВЕРЗИТЕТ У БАЊОЈ ЛУЦИ
UNIVERSITY OF BANJA LUKA
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
FACULTY OF PHILOSOPHY

Издавач

Универзитет у Бањој Луци
Филозофски факултет
Институт за хуманистичке и друштвене науке

За издавача

проф. др Срђан Душанић

Египција „Мозаик...”

Главни и одговорни уредник Египције

доц. др Радован Субић

Замјеник главног уредника

др Мирослав Галић

Мозаик... за нововековну историју Срба у Босни и Херцеговини

Уредник: доц. др Радован Субић

Доц. др Снежана Лукија

Босански ејалеи (1739–1788)

Рецензенти:

проф. др Владан Гавриловић, Филозофски факултет Нови Сад

доц. др Радован Субић, Филозофски факултет Бања Лука

Лектура

др Драган Драгомировић

Техничка припрема шекса и дизајн

др Мирослав Галић

ISBN: 978-99976-38-91-5

САДРЖАЈ:

ПРЕДГОВОР	7
I ПРОСТОР	10
II ВРЕМЕНСКИ ОКВИР	27
III ДЕМОГРАФСКА КРЕТАЊА У БОСАНСКОМ ЕЈАЛЕТУ	35
IV ТИМАРСКО-СПАХИЈСКИ СИСТЕМ У 18. ВИЈЕКУ	67
V УЧЕШЋЕ ВОЈСКЕ НА РАТИШТИМА ВАН ЕЈАЛЕТА	96
VI ВЈЕРСКЕ ПРИЛИКЕ	124
VII ПРИВРЕДНИ ЖИВОТ ЕЈАЛЕТА	143
ЗАКЉУЧАК	165
CONCLUSION	168
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	171

БОСАНСКИ ЕЈАЛЕТ (1739—1788)

Стојанка Лужија

Универзитет у Бањој Луци

Филозофски факултет

stojanka.luzija@ff.unibl.org

DOI: <https://www.doi.org/10.5281/zenodo.13864984>

Књига проблематизује стање, појаве и догађаје политичког, друштвеног и економског карактера на простору Босанског ејалета и хронолошки обухвата период од Београдског мира (1739) до почетка Дубичког рата (1788). Ријеч је о времену које је обиљежило скоро пола вијека мира на простору Босанског ејалета. У уводном поглављу пружен је концизан преглед стања у Босанском ејалету, од османског освајања до краја 18. вијека, затим је приложен и краћи осврт на историју Османског царства у наведеном вијеку. Политичка историја је заступљена кроз посебан сегмент књиге који у заданом временском оквиру говори о учешћу војске из Босанског ејалета на ратиштима. Увид у друштвено-економске односе дају поглавља о тимарско-спахијском систему у 18. вијеку, побунама политичког и социјалног карактера, демографским промјенама, као и развоју градске привреде. Пажња је у посебном поглављу књиге придата и вјерским приликама у Босанском ејалету.

Значај књиге лежи у чињеници да у српској историографији до сада није постојала монографија која се бави историјским приликама на простору Босанског ејалета у временском интервалу од 1739. до 1788. године.

Кључне ријечи: Босански ејалет, демографске промјене, побуне, привредна активност, вјерске прилике.

ПРЕДГОВОР

У ИСТОРИЈИ ОСМАНСКОГ ЦАРСТВА 18. вијек представља вријеме када се примарно фискалним промјенама, а потом моделирањем тимарског система и ужурбаним површинским реформама, настојао очувати привид о неокрњеној моћи и утицају царства, како на унутрашњем плану, тако и у сложеним међународним односима тога времена.

Босански ејалет, као крајиште, је био једна од ријетких истурених територијалних константи на европској страни Царства. За саму историју ејалета 18. вијек, посебно период од Београдског мира (1739) до почетка Дубичког рата (1788), био је специфичан по скоро полувјековном периоду мира у босанском пограничју.

Треба истаћи да у досадашњој историографији не постоји монографија која би се бавила наведеном тематиком. Претпостављамо да је један од разлога за то одсуство „крупних“ догађаја из политичке историје, односно изненађујуће дуг период мира на ејалетској граници. Ту празнину су попунили појединачни радови, углавном публиковани у *Прилозима за оријенталну филологију*, у којима су појединачне теме овог временског раздобља подробније истраживане.

При писању ове књиге смо си узели у задатак да опишемо стање, појаве и догађаје политичког, друштвеног и економског карактера на простору Босанског ејалета (1739–1788). Циљ књиге је да кроз седам поглавља понуди преглед најважнијих дешавања у самом ејалету и да одговор како је дуги период мира утицао на различите аспекте живота ејалетског становништва?

Прво поглавље се бави самом генезом настанка Бо-

санског ејалета и његовим различитим развојним фазама до краја 18. вијека. Ова тематска цјелина представља својеврсну основу и полазну тачку за сагледавање ејалетске историје у раздобљу од 1739. до 1788. године.

Затим, наредно поглавље настоји пружити временски оквир, односно дати кратак преглед историје Османског царства током 18. вијека, будући да је то неопходно да би се сагледао контекст у којем се одвија и историја Босанског ејалета.

Важан сегмент књиге су миграције. Настојаћемо показати како су миграциони процеси из 18. вијека обликовали етничку слику ејалета, те који су се мотиви крили иза сеоба становништва. Затим у којој мјери су епидемије куге и других заразних болести имале утицај на структуру становништва.

Једно од централних питања историје Босне средином 18. вијека јесте анархично стање у ејалету и буне. Да би се разумјеле побуне становништва из средине стољећа настојаћемо идентификовати њихове узроке кроз давање одговора на питања: какав утицај је имало додатно опорезивање становништва на њихов материјални и друштвени положај, те какав је био карактер побуне које су избијале? Посебан сегмент овог поглавља тиче се промјена у тимарском систему и како су се оне рефлектовале на подређено становништво.

Петим поглављем смо настојали показати да ејалетска војска у наведеном времену није мировала, него штавише била је ангажована на неколико различитих ратишта.

У наредном поглављу одлучили смо се дати краћи преглед организације, дјеловања и најважнијих дешавања унутар четири најзаступљеније вјерске заједнице у Босанском ејалету.

Напосљетку, поглављем које говори о привреди у ејалету, покушали смо утврдити како је мирнодопски период утицао на привредни развој, те да ли је могуће идентификовати одређене промјене унутар еснафског или трговачког слоја?

При писању ове књиге од велике помоћи су нам биле објављене збирке сиџила из Тешањског и Невесињског кадилука. Оне прије свега садрже важна документа које су издавале локалне власти у самом ејалету, прије свега валија.

Значајна је и збирка турских докумената коју је публиковала Црногорска академија наука и умјетности, у којој смо пронашли важне податке за нашу тему. Користили смо и збирке грађе за историју Војне Границе које је објавио Славко Гавриловић.

Затим фрањевачке хронике, које су као наративни историјски извор омогућиле да се с једне стране, сагледа положај овог католичког реда, а са друге да се стекне бољи увид у живот немуслиманског становништва током 18. вијека. Наравно, незаобилазан је био и *Љетиойис* Мула Мустафе Башекије као свједочанство сарајевске историје 18. вијека.

На крају можемо рећи да ова књига представља наш скромни допринос у расветљавању историје Босанског ејалета од 1739. до 1788. године.

I ПРОСТОР

ОСМАНСКО ЦАРСТВО од друге половине 15. вијека у великом је замаху ка југоистоку европског континента. Вријеме периодичних пљачкашких упада и сукцесивног ширења територијом Балканског полуострва било је на измаку. Царство се спремало да пожање плодове вишедеценијског присуства на том подручју и искористи неспремност својих противника. Заузеће Константинопоља (1453) од стране султана Мехмеда II Освајача (1444–1446; 1451–1481)¹ представља важну прекретницу у том

¹ Мехмед II Освајач рођен је 30. марта 1432. године у Једрену као четврти син Мурата II. О његовим раним годинама нема много података, али по неким изворима већ са двије године старости послан је с мајком у Амасију, којом је управљао очев полубрат. Већ 1439. бива послат у Манису као гувернер. Са девет година постаје престолонаследник и отац га шаље у Једрене да би се научи пословима државне управе. Крајем 1444. Мурат II је абдицирао и дванаестогодишњи Мехмед је преузео власт. Његова прва владавина трајала је само 18 мјесеци. Када је 1451. Мурат II преминуо Мехмед по други пут долази на власт. Проширио је Османско царство. Од значајних освајања ту су: пад Цариграда (1453), Србије (1459), Босне (1463). Ратовао је против Венеције. Довео је кримску династију Ђирај (Giray) и Кримски Ханат у вазални положај. У Анадолији је успио да припоји подручја која су припадала династији Караман (1474). Његов посљедњи поход из 1480. је неуспјели напад на Италију. Иако су владавину обиљежила освајања, државне финансије су испаштале. Валута је девалвирала неколико пута. Да би санирао државне финансије конфисковао је и приватна имања. Умро је 3. маја 1481. године у Анадолији у војном логору док се спремао за војни поход. Gabor Agoston and Bruce Masters, *Encyclopedia of the Ottoman Empire* (New York: Facts on File Inc, 2009), 364–368.

процесу. Овладавање посљедњим парчетом Византијског царства, не представља толико значајан стратешки потез, колико је он био битан у психолошком и моралном смислу за његове нове посједнике. Престоница владара Источног Римског Царства пала је у османске руке. Претензије Османлија на универзално царство тиме постају реалније и остварљивије.² Освајачке акције према Балкану и тамошњим државама се интензивирају.

Послије заузећа српске Деспотовине (1459) Османско царство је своју пажњу окренуло ка простору Босне. Територија некадашњег Краљевства тада је већ била прилично окрњена издвајањем дијелова којима су управљали обласни господари, оставивши краљу само узани простор у централном дијелу земље. Тиме је османско освајање у многome олакшано.³

Након пада Босанског краљевства Османлије су између почетка маја и краја јуна 1463. године формирале Босански санџак. У његове оквире су ушле области освојене од босанског краља, затим обласних господара Павловића и Ковачевића, те дијелови херцегове земље, као и подручја вилајета Звечана, Јелеча и Раса. Прво сједиште ове новоформиране територијалне је-

² Stanford Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Volume I: Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280–1808* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 56–57; Халил Иналџик, *Османско царство. Класично доба 1300–1600* (Београд: Српска књижевна задруга, 1974), 35–36; Никола Ватен, “Успон Османлија (1451–1512),” у *Историја Османског царства*, ур. Робер Мантран (Београд: Clio, 2002), 96–101, 103.

³ Османлије су још почетком 15. вијека почеле са пљачкашким упадима на територију Босне, да би онда 1448. године успоставили сталну власт на подручју Ходидједа. Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela* (Sarajevo: Svjetlost, 1982), 31, 35.

динице је било у Јајцу, а први санџакбег је био Мехмед-бег Минетовић који је у Босну дошао са положаја смедеревског санџакбега. Сједиште санџака је због угарске офанзиве, у јесен 1463. пренијето у Сарајево.⁴

Наиме, турска војска је већ након неколико мјесеци војевања запала у тешкоће због болести и снабдијевања, па је у јесен 1463. године главнина војске напустила Босну и херцегову земљу. То је искористио угарски краљ Матија Корвин (1458–1490),⁵ који је почетком октобра 1463. године прешао Саву код Градишке, дошао под јајачку тврђаву и отпочео опсаду. Заповједник тврђаве Иљас-бег и градска посада су упорно одбијали предају, па је опсада потрајала све до краја децембра 1463. године. Поред Јајца у овој офанзивној акцији повраћено је од Османлија око 60 тврђава, углавном у Посавини, око ријеке Врбас и у области око Усоре.⁶

⁴ Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 33, 34, 40, 48, 49. Сједиште Босанског санџака пренијето је из Сарајева у Бању Луку у интервалу између 1554. и 1563. године. Ibidem, 72.

⁵ Матија Корвин, син Јанка (Јаноша) Хуњадија је рођен 22. фебруара 1443. године у Клужу (Ердељ). Надимак Корвин је изведен од гавран (lat. Corvinus) који се налазио у његовом грбу. Он је ослањајући се на средње и ниже племство свештенство и градове успио да сломи моћ магната. Успио је утемељити централистичку монархију. Ратовао је против Османлија 1463. и 1464. године у Босни, затим против пољског краља 1468–1471. Од Османлија је 1476. узео Шабац. Заслужан је и за ширење утицаја хуманизма и ренесансе. Дао је да се Будим и Вишеград архитектонски дораде у ренесансном стилу. Преминуо је 6. априла 1490. године у Бечу. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/matija-korvin> приступљено 24.4.2024.

⁶ Ive Mažuran, *Hrvati i Osmansko Carstvo* (Zagreb: Golden marketing, 1998), 37. Аутор наводи да је краљ Матија Корвин ушао у Јајце на Божић 1463. (25. децембар, прим. аут.); Сима Ђирковић, “Пад Босне и покушаји отпора турском освајању,” у *Историја српског народа II*, ур. Јованка Калић (Београд: Српска књижевна задруга, 1994), 396.

Губитак територија у сјеверној Босни нагнао је Османлије да се на челу са султаном већ идуће године поново запуте у поход. Примарни циљ је био повратак стратешки важне јајачке тврђаве. Османлије су 12. јула 1464. године отпочеле њену опсаду, која је трајала пуних 40 дана, али посада се није предавала. Османска војска је била изнурена, понестајало је хране, па је опсада дигнута, а тешки топови, саливени под градом, којима је тврђава гађана, по наредби султана бачени су у ријеку Врбас, да их се не би домогла супротна страна.⁷

Освојивши, а 1464. године и одбранивши, Јајце и територије у сјеверној Босни, Угарска је приступила успостави власти и организацији управе на наведеном простору, па је у складу с тим формирала двије бановине, Јајачку и Сребреничку. Оне су се наслањале на Шабачку бановину и сврха им је била да спријече или пак обуздају турске упаде који су преко Хрватске и Славоније угрожавали јужну Угарску. Краљ Матија Корвин је настојао да формира брану турским ударима, која би почињала негдје око Београда и сезала све до ријеке Уне.⁸

С друге стране, чинило се да Османлије прихватају тренутно стање и распоред снага на територији Босне, тим више, што су били свјесни да ће се наредних година морати додатно ангажовати у Херцеговини у борби против насљедника херцега Стјепана Вукчића Косаче (1435–1466).

⁷ Mažuran, *Hrvati i Osmansko Carstvo*, 37; Константин Михаилович из Островице, *Јаничарове усјомене или Турска хроника*, превод и предговор Ђорђе Живановић (Београд: Технологије, издаваштво и агенција Јанус, 2002), XXXV глава (нема пагинације).

⁸ Mažuran, *Hrvati i Osmansko Carstvo*, 39; Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 48.

Због тога су се одлучили да на дијелу својих сјеверних посједа у Босни, који су се налазили око ријеке Лашве и обухватили шест градова, укључујући и Врандук, створе привид о обнови Босанскога краљевства поставивши своје штићенике да управљају том облашћу. Наравно, ово је послужило као привремено рјешење док Царство није стекло услове да крене у нову офанзивну акцију и у потпуности овлада херцеговом земљом.⁹ Након смрти херцега Стјепана његов наслједник син Влатко тешко се носио са освајачким акцијама Османлија. Настојао је пронаћи савезнике или добити макар помоћ са запада, али му је то тешко полазило за руком. Принуђен, пристао је 1470. године да плаћа султану харач.¹⁰ Исте године Османлије су од освојених подручја у Херцеговини формирали Херцеговачки санџак на чијем челу се нашао Хамза-бег.¹¹ Сједиште санџака првобитно је било у Фочи, да би од краја 1576. године ту улогу преузела Пљевља.¹² На овај начин Османлије су постепено заокруживале освојена подручја, организовали нову управу и чвршће их увезивали у једну компактнију цјелину. Босански и Херцеговачки санџак су брзо постали исходиште османских освајачких стремљења. Таква политика врло брзо је получила видне резултате. Поред освајања нових простора Османлије су активно радиле и на успостави и ширењу тимарско-спахијског система, као и на оснивању нових санџака.

⁹ Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 43, 48–49.

¹⁰ Ђирковић, “Пад Босне,” 401.

¹¹ Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 45–46.

¹² Toma Popović, “Kad je sedište hercegovačkog sandžaka premešteno iz Foče u Pljevlja?,” *Prilozi za orijentalnu filologiju*, no. 10–11 (1961): 267–271. <https://pof.ois.unsa.ba/index.php/pof/article/view/766/pdf>

На простору Подриња којим су загосподариле Османлије, а који се донекле нашао укљештен између двије угарске бановине било је неопходно организовати управно- територијалну јединицу чвршћег карактера. Због тога је формиран Зворнички санџак. Османлије су још 1462. године овладале Зворником, међутим, само оснивање санџака дошло је знатно касније. Хазим Шабановић сматра да је формиран вјероватно крајем 1480. или почетком 1481. године.¹³ Наравно када су се створиле околности које су у датом тренутку такав поступак чиниле најцјелисходнијим.

Три санџака пружила су ефикасну противтежу угарским бановинама. Упади Османлија постају интензивнији и све организованији. С друге стране, угарски краљ Матија није показао довољну иницијативу да спријечи османске акције. Акинције босанског санџакбега Иса-бега Исхаковића продире чак до Корушке, Крањске и Штајерске.¹⁴ Тиме је доказано да посједовање бановина као својеврсне тампон зоне не може одговорити изазову који се пред њих ставља. Оне без уређеног и увезаног система одбране нису могле испунити своју задаћу. И не само то, и њихов опстанак је био угрожен.

Исте године када је на престо у Цариграду ступио султан Селим I (1512–1520), босански санџакбег Фируз-бег у јесен је заузео је Сребреник, Соко, Тешањ и Брчко, односно цијело подручје истоимене бановине. Освојена подручја су припојена Зворничком санџаку.¹⁵ Овим губицима угарски систем одбране, ионако

¹³ Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 51–53.

¹⁴ Mažuran, *Hrvati i Osmansko Carstvo*, 41–43.

¹⁵ Mažuran, *Hrvati i Osmansko Carstvo*, 54; Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 56.

осмишљен са великим недостацима, од тада је био још рањивији.

Долазак новог владара, Селимовог сина, Сулејмана Величанственог (1520–1566), покренуо је нови талас османских освајања, почевши од заузећа Београда, преко уништења Угарског краљевства, до опсаде Беча. У свих тим походима истакнуто мјесто имао је и босански санџакбег, Гази Хусрев-бег (1480–1541)¹⁶. Он је већ 1521. године, ступивши први пут на позицију босанског намјесника, отпочео са серијом напада на погранична подручја у Хрватској, нарочито у Лици. Заједно са војском херцеговачког санџакбега Махмуда освајао је градове у Далмацији, попут Книна и Скрадина. Затим је након освајања Дрниша и неуспјешне опсаде Крупе на Уни,¹⁷ Гази Хусрев-бег своју пажњу усмјерио ка средишту угарске бановине, тврдом граду Јајцу. Претходно је освојио Винац и Језеро. Опсада јајачке тврђаве отпочета 1524. трајала је до 25. јула 1525. године. Гласник из опкољеног утврђења успио је донијети у Будим страшне вијести о опсађенима, који

¹⁶ Гази Хусрев-бег је рођен у 1480. године у Серезу (Серу). Његова мајка Селџука била је кћи султана Бајазита II, а отац му је био родом из Херцеговине, вјероватно „високог рода“, по имену Ферхад-бег. Успон у Хусревој каријери почиње првих година 16. вијека када бива постављен за царског капиџбашу. Већ 1519–1521. обавља дужност смедеревског санџакбега, а на тој позицији ће се поново наћи 1533. и обављаће дужност до 1536. године. Познато је да је учествовао у освајању Београда. Након чијег је заузећа именован за босанског намјесника. Дужност босанског санџакбега обављао је у три наврата: 1521–1525, 1526–1533 и 1536–1541. Гази Хусрев-бег је као вакиф дипринијео изградњи и развоју Сарајева, у којем је умро и сахрањен 1541. године. Behija Zlatar, *Gazi Husrev-beg* (Sarajevo: Orijentalni institut, 2010), 12, 21, 22, 23, 26, 27, 52–53. 61–62.

¹⁷ Zlatar, *Gazi Husrev-beg*, 30, 32.

су скоро годину дана морени глађу, присиљавани на предају. Тада је војсковођа кнез Крсто Франкопан, уз благослов угарског краља и државног вијећа, с војском, оружјем и намирницама, преко Градишке, уз Врбас, стигао до Јајца. У бици која се ту развила успио је дићи опсаду и побједити османске снаге.¹⁸ Након овог пораза Хусрев-бег је смијењен са позиције босанског санџакбега. У немилости није био дуго, јер се појавио као учесник битке на Мохачком пољу (1526) и то у звању санџакбега. За Угарску посљедице те битке су биле кобне, она је на Мохачу изгубила и краља и Краљевство.¹⁹ Погибијом угарског владара 1526. године усахле су све наде западних хришћанских земаља да се експанзија Османског царства може зауставити.

Ривалство двојице претендената на угарски престо бацило је у запећак сва друга дешавања. Па тако ни одбрани истурених тврђава, попут Јајца, није посвећена дужна пажња. Одбрамбене способности и изглед пограничних утврђења били су жалосни, а бројност градских посада недовољна за ефективну одбрану. Тако се, на примјер, посада стратешки важне јајачке тврђаве састојала од неких десетак војника. Османлије такву прилику нису смјеле пропустити. Босански намјесник Гази Хусрев-бег је с лакоћом крајем 1527. године заузео Јајце, а у току идуће године и остале градове некадашње бановине: Соко, Језеро, Комотин, Бочац, Левач, Крупу, Врбашки Град, Бању Луку.²⁰

Чинило се да Османлије више ништа не може зау-

¹⁸ Zlatar, *Gazi Husrev-beg*, 34; Ive Mažuran, *Hrvati i Osmansko Carstvo*, 64.

¹⁹ Радован Самарџић, *Сулејман и Рокселана* (Београд: Српска књижевна задруга, 1976), 321–327.

²⁰ Zlatar, *Gazi Husrev-beg*, 42; Mažuran, *Hrvati i Osmansko Carstvo*, 72.

ставити. Таласи пљачкашких упада и планских освајачких акција смјењују се један за другим. Истурени погранични санџаци, попут Босанског и Херцеговачког, постају носиоци експанзивне османске акције на сјеверозападу. Освајања се од тада само ређају, нарочито у далматинском залеђу. Завршни чин представљало је коначно освајање важне тврђаве Клис 1537. године.²¹ Да би освојена подручја чвршће увезали у једну цјелину Османлије су на простору између Крке, доње Цетине и горње Неретве формирали Клишки санџак. Поред задобијених подручја у састав овог санџака ушли су и западни дијелови Босанског.²²

Сљедеће године Османлије су као резултат плодног ратовања у Славонији, а прије свега освајања Дубице, основали Пожешки санџак. Он је постојао све до краја Османске управе на том подручју, односно до 1687. године, с тим што је 1691. године забиљежен неуспио покушај његове обнове.²³

На славонском подручју 1557. године основан је још један санџак. Наиме, издвајањем подручја из Босанског санџака која су се налазила на лијевој обали Саве образован је Цернички санџак.²⁴

²¹ У њеном освајању учествовале су истакнуте војсковође: Мурат-бег Тардић, Гази Хусрев-бег и Малкоч-бег. Zlatar, *Gazi Husrev-beg*, 56.

²² Клишки санџак је постојао све до 1826. године; Nenad Moacanin, *Hrvatska Turska. Hrvati pod vlašću Osmanskog carstva do 1791. Preispitivanja* (Zagreb: Matica hrvatska, 1999), 39.

²³ Након оснивања Каџишког пашалука (1600) Пожешки санџак је издвојен из Босанског пашалука и припојен истом у чијем саставу је остао све до краја османске владавине. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 60–61, 80. Moacanin, *Hrvatska Turska*, 40; Elma Korić, *Životni put prvog beglerbega Bosne: Ferhad-paša Sokolović (1530–1590)* (Sarajevo: Orijentalni institut, 2016²), 25.

²⁴ Moacanin, *Hrvatska Turska*, 38; Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 66. Првобитно сједиште овог санџака је било у Чазми, да би након

Истовремено заокруживао се и приводио крају процес територијалног ширења у далматинском залеђу и на подручју Лике и Крбаве. Након пада Удбине (1527) у османске руке акинџијске прекограничне акције постају учесталије. Дијелом због њих, а дијелом и због поробљавања становништва, простор Лике и Крбаве је средином 16. вијека опустео. Тек од 1577. године Османлије отпочињу процес пресељења на тај простор православног становништва из унутрашњости. Такође од почетка те године на том подручју концентришу јаче војне снаге и обнављају двадесетак дерутних утврђења.²⁵ Сасвим логичан сlijед догађаја било је оснивање санџака на том подручју, што је и учињено 1580. године образовањем Крчког (Личког) санџака са сједиштем у Книну.²⁶

Ситуација на супротној, хрватској и славонској, страни у погледу заштите границе је била изузетно тешка. Њену порозност потврђивала су Османска освајања пограничних тврђава попут Костајнице (1556), Новог (1560) и Крупе (1565). Након доласка Ферхад-бега Соколовића²⁷ на чело босанског санџака,

неколико година (најкасније до 1565) било премјештено у Пакрац, а затим је крајем 16. или почетком 17. вијека сједиште овог санџака постао Церник. Ibidem, 66–68.

²⁵ Војин С. Дабић, *Војна крајина: Карловачки генералитет (1530–1746)* (Београд: Свети анхијерејски синод Српске православне цркве, 2000), 12–13.

²⁶ Моаџанин, *Hrvatska Turska*, 40.

²⁷ Ферхад Соколовић је рођен вјероватно између треће и четврте деценије 16. вијека. Претпоставка је да је девширмом из Босне стигао на османски двор. Познато је да су он и Мехмед-паша Соколовић били рођаци. Након завршеног образовања Ферхад постаје заповједник лаке коњице. Након битке код Сигета (1566) он постаје клишки санџакбег и на тој функцији остаје до 1573. године, након које долази на чело Босанског санџака. У вријеме

освајања постају интензивнија и њима се стеже обруч око Бихаћа.²⁸ Недостатак људства и уређеног система заштите био је хронични проблем „Хрватске границе“. Пограничје у Хрватској које је обухватало 70 утврђења је чувало само 476 коњаника и 352 пјешака. Стога је у Бечу одлучено да се одбрана Хрватске и Славоније повјери земљама Унутрашње Аустрије. Надвојвода Карло II (1564–1590) сазвао је 1. јануара 1578. године сабор у Бруку на Мури након којег унутрашњоаустријске земље званично преузимају финансијску и логистичку бригу о одбрани Хрватске и Славоније.²⁹ Тиме су постављени темељи Војне крајине која је требала да има сврху бедема према османском серхату.

Дуже од једног стољећа Османлије су ратујући и освајајући по Босни и њеном непосредном сусједству шириле и учвршћивале своју власт. Пред крај тог периода нужност „појачане потребе за већом експлоатацијом поданика“ водила је ка управној реорганизацији на пограничном подручју Царства. Према Хазиму Ша-

његове управе формиран је 1580. године Босански ејалет. Ферхад паша је био на челу ејалета до 1584. кад је отишао у Кефу на Криму да смири побуну Тарара. Већ следеће 1585. се вратио у Босну и остао на челу ејалета до 1588. године, да би затим био распоређен за беглербега Будимског ејалета. Убијен је у атентату је почетком септембра 1590. године. Иза себе је оставио значајне задужбине у Бањој Луци, од којих је свакако најистакнутија Ферхад-пашина цамија. Korić, *Životni put prvog beglerbega Bosne*, 37, 38, 46, 156, 157, 160, 168, 203, 213–217.

²⁸ Korić, *Životni put prvog beglerbega Bosne*, 118.

²⁹ Дабић, *Војна крајина: Карловачки ђенералаџи (1530–1746)*, 26–29. Формиран је Ратни савјет у Грацу и одлучено је да се подигне град Карловац; Рајко Л. Веселиновић, “Уређење аустријске Војне крајине у Хрватској и горњој Славонији,” у *Историја српског народа III 1*, ур. Радован Самарџић (Београд: Српска књижевна задруга, 1994²), 441.

бановићу између 25. априла и 23. септембра 1580. године основан је Босански ејалет које се састојао од седам санџака и сједиште му је било у Бањој Луци. Бератом од 5. септембра 1580. године Ферхад Соколовић је постављен за босанског беглербега са титулом паше.³⁰

Дванаест година након оснивања ејалет је територијално проширен према сјеверозападу захваљујући освајањима беглербега Хасан-паше Предојевића. Вјерује се да је тада, 1592. године, основан Бихаћки санџак, мада се у историјским изворима он по први пута помиње тек 1620. године. Судбина овог санџака је била несталног карактера, до његовог потпуног укидања почетком 18. вијека.³¹

Босански ејалет ће у скоро истим,³² односно знатно измијењеним, територијалним размјерама остати током цијелог турбулентног 17. вијека. Ратови које је тада водило Османско царство, а који су имали индиректан утицај на ово подручје попут Дугог рата (1593–1606)³³ или су пак се директно дотицали

³⁰ Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 77–78; Према писању Елме Корић ејалет се, барем у раздобљу од 1580. до 1582, састојао од чак девет санџака. И то су: Босански, Херцеговачки, Зворнички, Клишки, Крчки-Лички, Пожешки, Чазмански, Призенки и Вучитрнски. Korić, *Životni put prvog beglerbega Bosne*, 139.

³¹ Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 80, 83. Шабановић сматра како се Бихаћки санџак не помиње у Путопису Евлије Челебије из средине 17. вијека да је вјероватно био укинут, а онда је крајем истог вијека поново успостављен, а онда је 1711. године у потпуности укинут, а његова територија је укључена у оквире Босанског санџака. Ibidem, 85,92.

³² Када узмемо у обзир иступање Пожешког (1600) из оквира Ејалета и уважимо претпоставку да је Бихаћки санџак основан 1592. године (прим. аут.).

³³ Стојанка Лужија, “Ибрахим Алајбеговић Печевија о положају раје на угарском ратишту у вријеме Дугог рата (1593–1606),” у

простора ејалета попут Кандијског рата (1645–1669), нису у значајнијој мјери утицали на територијалне промјене самог Ејалета. Свакако најзначајнија посљедица овог потоњег рата био је губитак тврђаве Клис (1648). Кад је 1671. године повучена гранична линија Босански ејалет је изгубио и град и простор између Клиса и Сплита.³⁴

Веће промјене територијалног обима Босанског ејалета усљедиле су након Великог (Бечког) рата (1683–1699) када су мировним споразумом из Сремских Карловаца редефинисане границе Османског царства.

Наиме, османска тежња за успоставом универзалног царства чији је пут ишао преко продора ка Бечу, с жељом његовог коначног запосједања, остала је задуго идеја водиља османске освајачке политике. Поткрај 17. вијека чинило се да би се дугогодишње интенције коначно могле остварити. Вијекови и деценије продора, освајања, пљачке и сијања страха на западу узимањем Беча коначно би се исплатиле. Међутим, царска ордија је управо ту заустављена.

Неуспјешна опсада хаџдуршке престонице 1683. године прерасла је у шеснаестогодишњи крвави рат у којој је свака од сукобљених страна³⁵ искусила промјенљиву ратну срећу. Коначно, рат је окончан мировним споразумом, који је склопљен 26. јануара 1699. године

Зборник радова са научној скупи Бањалучки новембарски сусрети 2017, ур. Бране Микановић (Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци, Филозофски факултет: 2018), 159–169.

³⁴ Snježana Buzov, "Razgraničenje između Bosanskog pašaluka i mletačke Dalmacije nakon kandijskog rata," *Povijesni prilozi*, Vol. 12, no. 12 (1993): 9–10, 37. <https://hrcak.srce.hr/107206>

³⁵ Сукоб је иницијално почео као рат Османског царства и Хаџдуршке монархије. Касније су се у рат на страни Хаџдурговаца укључиле Млетачка република (1684) и Русија (1687).

у Сремским Карловцима. Њиме је Османско царство коначно прихватило идеју „фиксне границе“.³⁶ Према одредбама овог споразума простор Босанског ејалета је претрпио значајне територијалне промјене. Наиме, сјеверна граница је установљена на ријеци Сави и протезала се од ушћа Босута до ушћа Уне. Аустрија је била обавезна да напусти градове Дубицу, Јасеновац, Добој и Брод, уз обавезу да се бродска дограђена тврђава поруши. Костајница је требала остати у њиховим рукама. У мировном споразуму који је склопљен са Млетачком републиком озакоњене су територијалне промјене у Далмацији, односно, млетачка освајања на том простору. Признато је Млечима посједовање Книна, Сиња, Габеле и Читлука. Такође, у Боки Которској Рисна и Новог. У деветом члану споразума наглашено је да територија Дубровачке републике мора имати заједничку граничну линију са Османским царством.³⁷ Због тога су Османлије добиле излаз на море код Клека и Суторине.³⁸ У цјелини гледано, 1699. године Босански ејалет је изгубио територије у Славонији, Лички санџак, као и дијелове Клишког и Херцеговачког.³⁹

Након Карловачког мира на територији Босанског

³⁶ Marija Kocić, “Engleska i Porta od mira u Sremskim Karlovcima do “jedrenskog događaja,” *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 46, no. 1 (2014): 223, <https://doi.org/10.17234/RadoviZHP.46.4>.

³⁷ Ešref Kovačević, *Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletčkoj republici po odredbama Karlovačkog mira* (Sarajevo: Svjetlost, 1973), 68–69, 110–112.

³⁸ Боро Бронза, *Аустријска политика према простору Босне и Херцеговине 1699–1788* (Бања Лука: Филозофски факултет, 2012), 83–84.

³⁹ Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 92. Ејалет се састојао од пет санџака.

ејалета се појачава процес оснивања нових капетаније. Наиме, капетаније су биле мање, ограничене, војнички организоване, територијалне јединице, које се почев од 16. вијека почињу оснивати у пограничном подручју, према Хабзбуршкој монархији и Млетачкој Далмацији. Након 1699. године капетаније се почињу формирати и по унутрашњости ејалета. Главни задатак капетанија је био да чувају границу од непријатеља „и путеве од хајдука и разбојника“.⁴⁰

Још једна промјена задесила је ејалет и то у другој деценији 18. вијека. Наиме, престао је да постоји Би-хаћки санџак, па је његова територија инкорпорирана у Босански санџак.

Недуго након ове административно-територијалне промјене избио је нови ратни сукоб Османлија с једне, и Хабзбурговаца и Млечана, с друге стране. Окончан је 1718. године миром у Пожаревцу. Исход самог рата, а и мировних преговора, био је потпуни пораз Османског царства. За округлим столом Царство је изгубило Бијељину, Брчко, Јасеновац, Дубицу, Градишку, Нови, Кобаш, Брод, Костајницу и Фурјан. Хабзбуршка монархија не само да је добила наведене градове, него је добрано закорачила на простор Босанског ејалета. Наиме, било је предвиђено да на линији од Бијељине до Новог њој припадне и појас у ширини 10 до 15 километара. Након преговора, комисија је на терену је повукла границу у складу са писменим споразумом.⁴¹ Када је ријеч о Млетачкој републици она је од територија које су припадале Босанском ејалету добила Имотски,

⁴⁰ Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Svjetlost, 1980), 11.

⁴¹ Enes Pelidija, *Banjalučki boj iz 1737: uzroci i posljedice* (Sarajevo: El Kalem, 2003), 56–57.

а у току процеса разграничења није уважен османски приједлог да им припадне цијела долина Неретве, него су само добили напуштене Читлук и Габелу.⁴²

Нови рат (1737–1739) у босанском пограничју између два царства и османски тријумф пружили су могућност за поновно дефинисање међусобне граничне линије.⁴³ Београдским миром (1739) Османлије су успјеле вратити скоро све посједе које су изгубили 1718. године. На граници према Босанском ејалету Хабзбуршка монархија је била дужна да врати све територије јужно од Саве и Дунава, задржавши у свом посједу једино Фурјан и Нови.⁴⁴ Након постизања мира и успоставе граничне линије ушло се у дужи период када није било директних сукоба око Босанског пограничја, нити промјена на границама истог. Такво стање се одржало до 1788. године, односно до новог оружаног сукоба.

Рат поткрај 18. стољећа, познат на простору Босанског ејалета и као Дубички (1788–1791) за Османско царство је значио губитак Цетина, Лапца и Срба, као и простора испод Пљешевнице и Плитвичких језера. Градове Дубицу, Градишку и Нови које је освојила на бојном пољу, Хабзбуршка монархија је према мировном споразуму морала вратити Османлијама. С извршењем ове одлуке Хабзбурговци су одуговлачили, тако да је она спроведена тек 1797. године.⁴⁵

⁴² Pelidija, *Banjalučki boj iz 1737*, 63, 65.

⁴³ Стојанка Лужија, “Објављени извори из XVIII вијека о Бањалучком боју 1737. године,” *Радови. Часопис за хуманистичке и друштвене науке*, по. 26 (2017), 105–115.

⁴⁴ Бронза, *Аустријска волишка*, 254. Аустријанци су одуговлачили са враћањем тврђаве Дубице Османлијама, Напосљетку, град је предат 1742. године. *Ibidem*.

⁴⁵ Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 93–94. Пашалук је средином 18.

Босански ејалет је тако ушао у 19. вијек са границама које се неће мијењати до 1833. године када је Херцеговачки санџак издвојен у посебан мутесарифлук, а затим је 1865. године административним одлукама формиран Босански вилајет. Касније је издвајањем Новопазарског санџака вилајет територијално умањен и његове границе су се донекле поклопиле са данашњим границама Босне и Херцеговине.⁴⁶

вијека (1756/57) промијенио обим. Тада су на захтјев босанског беглербега кадилуци Подгорица и Црна Гора издвојени из Румелијског ејалета и Скадарског санџака и припојени Босанском ејалету и Херцеговачком санџаку. Ibidem, 93.

⁴⁶ Ahmed S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine* (Sarajevo: Orijentalni institut, 1983), 20, 82.

II ВРЕМЕНСКИ ОКВИР

УЛАЗАК ОСМАНСКОГ ЦАРСТВА у 18. вијек обиљежен је закључењем Карловачког мировног уговора (1699), којим је најзад стављена тачка на шеснаест година мучног ратовања. Било је то у вријеме владавине султана Мустафе II (1695–1703). Он је власт преузео у тешком тренутку за Царство. Поразима код Сланкамена (1691) и Сенте (1697) рат је фактички био одлучен. Османском царству је прије свега требао частан мир. Када је он коначно закључен 1699. године, султан се суочио са унутрашњим неприликама у држави. Опозиција предвођена незадовољним јањичарима се супротставила султану и шејх-ул-исламу Фејзулах Ефендији. Ефендија је нарочито због своје грамзивости и непотизма био на лошем гласу. Султан, углавном незаинтересован за државничке послове је све чешће и дуже боравио у Једрену, дијелом и због тога да би се макао из Цариграда у којем су јањичари имали велики утицај. На крају, напета ситуација је кулминирала „једренским догађајем“⁴⁷ односно, протјеривањем шејх-ул-ислама (касније и убиством), абдикацијом султана Мустафе II и уздизањем његовог брата Ахмеда.⁴⁸

⁴⁷ Марија Коцић га дефинише као мјесец дана превирања у османском друштву које је трајало од 17. јула до 22. августа 1703. године. Kocić, “Engleska i Porta,“ 233.

⁴⁸ Робер Мантран, “Османска држава у XVIII веку: европски притисак”, у *Историја Османског царства*, ур. Робер Мантран (Београд: Clio, 2002), 327; Christoph K. Neumann, “Political and diplomatical development,” in *The Cambridge History of Turkey, Volume 3, The Later Ottoman Empire, 1603–1839*, ed. Suraiya N.

Вријеме владавине султана Ахмеда III (1703–1730), можемо подијелити у два интервала, онај до 1718. и након те године. У првом периоду Царство, тек изашло из рата, се мучило да обезбиди финансијска средства, па је прибјегавало рјешењима која су давала краткорочне резултате, а носила дугорочне посљедице за темеље тимарско-спахијског система. Након доласка Невшехирли Дамад Ибрахим-паше (1718–1730) на мјесто великог везира, Царство улази у период унутрашње политичке стабилности, док на спољном плану, на његовим европским границама, отпочиње период мира. Наступило је „доба лала“⁴⁹ вријеме у којем се мијења однос и поглед према Западу. Са „дивљењем се гледа на западну културу и цивилизацију“. Преводе се класична и арапска дјела из различитих научних области. Било је то вријеме карактеристично по раскошном животу на двору, по угледу на Француску Луја XIV (1643–1715). Нови развој, под утицајем Запада, био је најочитији на пољу технике, у области умјетности, архитектуре и књижевности.⁵⁰

У 18. вијеку се уводе велике промјене у војсци, при-

Faroqhi (Cambridge: University Press, 2006), 52.

⁴⁹ „Доба лала“ је термин који су у употребу увели историчари 20. вијека, по честим такмичењима у оплемењивању лала (тулипана). Тулипан је према Доналду Квотерту симболизовао упадљиву растрошност и међкултурална позајмљивања. Donald Quataert, *The Ottoman Empire 1700–1922* (Cambridge: University Press, 2005), 44.

⁵⁰ Feridun Emecen, “Od osnivanja do Kućuk Kajnardže,” u *Historija Osmanske države i civilizacije*, ur. Ekmeleddin Ihsanoğlu (Sarajevo: Orijentalni institut, 2004), 70; Mehmet Ipşirli, “Osmansko državno uređenje,” u *Historija Osmanske države i civilizacije*, ur. Ekmeleddin Ihsanoğlu (Sarajevo: Orijentalni institut, 2004), 263; Ekmeleddin Ihsanoğlu, “Osmanske obrazovne i naučne institucije,” u *Historija Osmanske države i civilizacije*, ur. Ekmeleddin Ihsanoğlu (Sarajevo: Orijentalni institut, 2004), 922–923.

је свега у погледу регрутовања. Тада и прикупљање пореза и провођење мобилизације бива стављено у руке истакнутих локалних појединаца-ајана. Такође, од двадесетих година уводе се додатна пореска оптерећења за становништво.⁵¹

Када је ријеч о спољној политици у вријеме владавине Ахмеда III Османско царство је водило неколико ратова са промјењивим ратним успјесима. Једна од епизода, у сложеним односима са сусједима, је и гостопримство које је у Царству пружено шведском владару Карлу XII. Османлије су се умијешале у његов сукоб са Русијом, којом приликом су дошли у посјед тврђаве Азов (1711).⁵² Нешто доцније, ратујући против Млечана Царство је 1715. године овладало Пелопонезом, али је, како смо раније напоменули, миром у Пожаревцу (1718), изгубило важне територије на Балкану.⁵³ Док је тим уговором мир за дуже вријеме успостављен на западу, на истоку се стари фронт поново активирао.

Већ током двадесетих година 18. вијека вођене су интензивне борбе у Авганистану, прво против посљедњих сафавидских владара, а доцније против родоначелника нове династије Надир Шаха. Да би се рат могао водити уведени су додатни порески намети за ту сврху. Уз смањење плата јањичарима и провинцијској војсци, једна од посљедица владине неодговорне монетарне политике било је и слабљење вриједности

⁵¹ Virginia Aksan, "War and Peace," in *The Cambridge History of Turkey, Volume 3, The Later Ottoman Empire, 1603–1839*, ed. Suraiya N. Faroqi (Cambridge: University Press, 2006), 98.

⁵² Поново су га изгубили 1736. године и уједно се одрекли ексклузивне трговине у Црном мору.

⁵³ Quataert, *The Ottoman Empire*, 41.

акче. Наиме, коване су и пуштане у оптицај акче са мањим удјелом сребра. Све те мјере нису биле од помоћи на бојном пољу, чак напротив. Неуспјех иницијалне војне акције на истоку и потреба за још једним походом били су један од узрока устанку Патроне Халила.⁵⁴

Јањичар Патрона Халил са својим присталицама, уз подршку улеме,⁵⁵ загосподарио је 1730. године престоницом и оштрицу гњева усмјерио прво ка великом везиру. Султан у страху за свој положај жртвовао је везира. Међутим, охрабрени устаници принудили су затим Ахмеда III на абдикацију и на престо уздигли његовог синовца Махмуда I (1730–1754). Он, поучен искуством свог претходника, одлучно је стао на крај анархији, уништавању и разарању по Цариграду када је на превару ухапсио и погубио Патрона Халила и његове савезнике.⁵⁶

Владавина Махмуда I може се описати и као вријеме суочавања државе са реалношћу након „доба лала“. Царство је било на прекретници, држати се традиције или искорачити у непознато и пригрлити промјене. Једна од тих неопходних „промјена“ која се сама по себи наметала била је реформа војске. Међутим, традиционална схватања у Османском царству су одбијала да

⁵⁴ Aksan, “War and Peace,” 100; Robert Olson, “The Esnaf and the Patrona Halil Rebellion of 1730: A Realignment in Ottoman politics?,” in *Imperial Meanderings and Republican By-Ways. Essays on Eighteenth Century Ottoman and Twentieth Century History of Turkey*, ed. Robert Olson (Istanbul: The Isis Press, 2010), 5–7; Enes Pelidija, “О учеšћу Bosanaca у турско-persijskom ratu 1727. godine,” *Prilozi za orijentalnu filologiju*, no. 40 (1991): 337–341.

⁵⁵ Улема је истакнути слој учењака, угледних личности, познавалаца шеријатског права, који у османском друштву представљају својеврсну друштвено-политичку елиту.

⁵⁶ Мантран, “Османска,” 330–331.

се повинују модерним струјањима. Спахије и јањичари су исказивали своје негодовање због употреба мушкета и пиштоља сматрајући их недостојанственим.⁵⁷ Управо због њиховог противљења реформа је ограничена само на минобацачки корпус. У том подухвату модернизације велику заслугу је имао Клод Александар гроф де Боневал.⁵⁸ Он је био први страни стручњак којем је повјерена реформа у османској војсци. И поред отпора конзервативних кругова, прије свега улеме и јањичара, де Боневал је 1734. године основао школу за образовање артиљеријских инжињера. Иако је након шеснаест година ова школа под притиском улеме затворена, дјеловањем грофа де Боневала у османској артиљерији је усвојен европски модел.⁵⁹

Премда су војне промјене постепено увођене Османско царство је у вријеме султана Махмуда I ипак релативно успјешно ратовало против Хабзбуршке монархије, Русије и Ирана. Београдским миром (1739) Османлије су потврдиле територијална проширења до којих су дошли ратујући на два фронта.⁶⁰ У сукобу са Сафавидском династијом у Ирану непријатељства су

⁵⁷ Aksan, "War and Peace," 89. Недовољан број царских трупа наметао је потребу организовања алтернативне пјешадије. Тако су настали левенди-групе од 500–1.000 мушкараца који су дјеловали на локалном нивоу. Они ће своју праву улогу имати током 18. вијека. Ibidem.

⁵⁸ Neumann, "Political," 55. Клод Александар гроф де Бонвал (1675–1747) је био француски војсковођа. Имао је војну каријеру код Луја XIV и код Еугена Савојског. Доласком у Османско царство прешао је на ислам и добио је име Хумбарачи (Кумбараџи) Ахмед-паша. И поред противљења конзервативних кругова успио је да реформише османску артиљерију. Мантран, "Османска," 335.

⁵⁹ Мантран, "Османска," 335.

⁶⁰ Emecen, "Od osnivanja," 73.

најзад окончана 1746. године потписивањем мировног уговора с Надир Шахом.⁶¹ Након чега је наступио дужи период мира у оквиру којег су успостављене ближе дипломатске везе са европским државама, а оснажена је и трговинска сарадња са истим.

Тек тридесетак година касније дошло је до нових несугласица са царском Русијом. Наиме, обје државе су претендовале да успоставе свој утицај у Пољској,⁶² а када је Русија у томе успјела, Османско царство је исхитрено реаговало објавом рата. Рат је трајао од 1768. до 1774. године, а према Вирџинији Аксан представљао је потпуни крах османског система снабдијевања, уз велике људске губитке, а све то је водило ка томе да Османлије у посљедњој години ратовања нису могле регрутовати достатан број војника за фронт.⁶³ Мир је закључен у Кучук Каинарџију (1774) и њиме је Русија добила право пловидбе за трговачке бродове Црним морем (и Медитераном) и стекла је улогу заштитнице православних хришћана у Османском царству, док је

⁶¹ Quataert, *The Ottoman Empire*, 40; Neumann, "Political," 55.

⁶² У првој диоби Пољска је 1772. године подијељена између Хабзбуршке монархије, Русије и Пруске. Virginia H. Aksan, *Ottoman Wars 1700–1870: An Empire Besieged* (London, New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2013), 138.

⁶³ Aksan, *Ottoman Wars*, 156–157. У овом периоду Османлије су начиниле нови покушај модернизације своје артиљерије, а најзаслужнија особа за тај подухват био је барон Франсоа де Тот који је 1774. године извршио реформу у тобџијском одреду формиравши посебан род тобџија са брзометним топовима. Заслужан је и за отварање Султанске поморске инжењерске школе у којој су се образовали морнарички официри. Abdülkadir Özcan, "Anarhija u vojnoj organizaciji i preduzimane mjere," u *Historija Osmanske države i civilizacije*, ur. Ekmeleddin Ihsanoğlu (Sarajevo: Orijentalni institut, 2004), 490.

Османско царство изгубило Кримски ханат⁶⁴ којем је дата независност. Била је то само почетна фаза у његовом коначном присаједињењу Русији 1783. године.⁶⁵ Губитак Крима, територије већински насељене муслиманима, која је дошла под власт хришћанског владара, био је примарни узрок новог рата који је отпочео 1787. године и трајао је наредних пет година. Најзад, миром у Јашију 1792. године утврђен је Дњестар као руско-отоманска граница.⁶⁶

Као што смо видјели историја Османског царства у 18. вијеку препуна је ратних сукоба већих и мањих размјера који су се одвијали на фронтовима у Европи и Азији. Осамнаести вијек, нарочито његова друга половина, у историји Османског царства је специфична по томе што су тада на видјело дошле и унутрашње неприлике. Знакови финансијског посртања су били очити. Царство се требало суочити са истином и признати да заостаје. Чињени су покушаји да се сустигну европске, западне земље, па макар кроз реформу војске. Уз све то, конзервативни кругови у престоници и њихово неповјерење према новинама, представљали су велику брану модернизацијским мјерама. Све то је

⁶⁴ Цијелу деценију су трајало је надметање Османског царства и Русије на Криму. Свака од држава је настојала да у Ханату устоличи свога претендента. Коначно, Русија је у тој исцрпљујућој борби однијела побједу, јер је султан морао 1779. године и званично признати независност Крима. Aksan, *Ottoman Wars*, 159–160.

⁶⁵ Mathew Smith Anderson, *The Eastern Question 1774–1923. A Study in International Relations* (London, Melbourne, Toronto: MacMillan, 1966), 6–8; Kemal Beydilli, “Od Küçük Kajnardže do propasti,” u *Istorija Osmanske države i civilizacije*, ur. Ekmeleddin Ihsanoğlu (Sarajevo: Orijentalni institut, 2004), 80–81; Aksan, “War and Peace,” 103.

⁶⁶ Neumann, “Political,” 58.

имало најчешће директан, а понекад и посредан утицај на Босански ејалет. Мада је специфичан географски положај серхата чинио да и реформе спорије стижу.

III

ДЕМОГРАФСКА КРЕТАЊА У БОСАНСКОМ ЕЈАЛЕТУ

МИГРАЦИОНА КРЕТАЊА у начелу, па тако и она из 18. вијека, имала су своје фазе, некад појачаног, а некад слабијег интензитета. Мада су увијек била учесталија и масовнија у вријеме војних сукоба, мотиви су им били различити. Покретана су што из економских, безбједносних или других разлога попут личних, породичних.

Простор Босанског ејалета у 18. вијеку је, као што смо раније напоменули, обухватао четири санџака. Ејалет је имао границу према Хабзбуршкој монархији, Млетачкој републици, Дубровачкој републици, као и подручју Румелијског ејалета. Управо је на том простору проток људи и добара био нарочито густ, поготово када се имају у виду унутрашње миграције између појединих ејалета Царства.

На самом југо-западу Босанског ејалета простирало се подручје Херцеговачког санџака које је због свог специфичног географског положаја постало једно од жаришта миграционих струјања. У првој половини 18. вијека посебно је интензивно досељавање албанских племена око Плава, Гусиња, Пештера, Бихора, Бијелог Поља (Акова) и Берана. Ови миграциони процеси везани су и са исељавањем православног становништва са подручја горњег и средњег Полимља, непосредно након ратних дешавања 1737/38. године. Напади и разбојништва албанских племена убржавала су њихову емиграцију, као и насртаји на ово подручје током 1768. и 1790. године локалних феудалаца, по-

пут Кариман-паше Махмудбеговића и Махмуд-паше Бушатлије.⁶⁷ Домете усељавања Албанаца могуће је видјети преко имовинско-аграрних спорова који су долазили пред управну власт. Тако је историчар Мухамед Хаџијахић забиљежио да се 1743. године у Дробњаку жалила раја што су досељени Албанци добили земљиште на кориштење. Албански досељеници срећу се у другој половини 18. вијека и у Никшићу, од којих неки служе и као посада у самом утврђењу. Досељавања су, као и ово у Никшић, изазивала нетрпељивост код домицилног становништва. Крајем 1760. године дошло је и до оружаног сукоба између Албанаца и Херцеговаца, па је Порта морала наложити протјеривање албанских породица из тврђаве.⁶⁸

Посебан аспект миграционих кретања представља долазак црногорских племена из Старе Херцеговине на подручје источне Херцеговине, у предјеле Шуми, Површи и Зубаца, те у Дабарско и Попово поље. Најмасовнији прилив ових насељеника је забиљежен у мјесто Рудине код Билеће, гдје су половину становништва чинили ови досељеници. Нешто раније, крајем 17. вијека, у Рудине су се доселили и муслимани,

⁶⁷ Мухамед Хаџијахић, "О мањинским етничким скупинама у Босни и Херцеговини у XVIII и XIX стољећу, до окупације 1878," *Прилози*, no. 18 (1981): 211. Radenko Šćekić, Žarko Leković and Marijan Premović, "Political Developments and Unrests in Stara Raška (Old Rascia) and Old Herzegovina," *Balkanica*, no. 46 (2005): 89. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=308555>

⁶⁸ Богумил Храбак, "Немирно стање у касабама на северу Црне Горе у доба кризе (XVIII век)," *Историјски записи*, no. 4 (1987): 74; *Turski (osmanski) izvori za istoriju Crne Gore (1700–1913)*, knj. I, tom III, prir. Šerbo Rastoder (Podgorica: CANU, 2018), dok. No. 80, Sukob muslimana Hercegovaca sa muslimanima Arbanasima u Onogoštu, 1399. <https://canupub.me/knjiga/turski-osmanski-izvori-za-istoriju-crne-gore-1700-1913-knjiga-1-tom-iii/>

који су након пада Рисна и Новог под млетачку власт тражили уточиште на подручју Босанског ејалета. Познато је да су се они том приликом у већем броју населили и на подручју Оногошта (Никшића).⁶⁹

Херцеговци су се насељавали и на подручје Гласинца. Наиме, у питању су досељеници са подручја Гацка, а од црногорских племена ту су се нашли дробњачки родови. Највећи број ових насељеника са интензивнијим миграцијама на ово подручје почео је крајем 18. вијека.⁷⁰

Херцеговачки санџак се на југозападу граничио са територијом Дубровачке републике. На том простору миграциона струјања су била веома жива. Миграциони таласи на овом подручју наилазили су превасходно као посљедица потребе људи да за себе и своју породицу у вријеме ратова и побуна обезбиједе личну сигурност или пак због пуке неимаштине.

Подручја у непосредном сусједству Републике, попут Попова, Зажабља, Неретве и Мостара крајем 17. и почетком 18. вијека постали су центри емиграције. Прагматична имиграциона политика Дубровачке републике овисила је о привредним и политичким околностима. У погледу усељавања разматрани су и вјерски разлози. Римокатолици су се налазили у повољнијем положају будући да је на територији Републике била забрањена свака друга вјероисповијест

⁶⁹ Mario Petrić, "O migracijama stanovništva u Bosni i Hercegovini," *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu-Etnologija*, sv. XVIII (1963): 10; Ramiza Smajić, "Migracijski tokovi, društveno-političke prilike u Bosanskom ejaletu (1683.-1718.)" (PhD diss., University of Zagreb, 2019), 82.

⁷⁰ Petrić, "O migracijama," 11.

изузев католичке.⁷¹ Привремени боравци странаца у Граду дозвољавани су, али су скоро увијек били условљени, примјера ради завршавањем одређених послова, да би се њихов боравак могао временски ограничити. Појединци су видјели прилику да након досељавања покушају добити и право држављанства, те тако постану пуноправни држављани Републике. Тим више, што је круто законодавство Републике у том погледу, почело да бива све флексибилније. Нарочито након великог земљотреса (1667) Дубровник је ублажио услове за насељавање странаца, тим прије што су им требале занатлије за обнову пострадалог града (клесари, зидари, тесари), а исто тако будући да је неколико хиљада људи страдало требало је обновити становништво. Тако да се и у 18. вијеку наставља тренд досељавања из Херцеговине у Дубровник. Широка је лепеза занимања тих херцеговачких досељеника од физичких радника (слуге и носачи), преко занатлија, трговаца, помораца, па до интелектуалних и духовних звања.⁷² Дубровник је номинално признавао власт Османског царства тако се на емиграцију ка Граду, па и на ону током 18. вијека, гледало сасвим другачије него на ону ка Млетачкој Далмацији или пак Хабзбуршкој монархији.

Млетачко-османски ратови, нарочито они од средине 17. вијека рефлектовали су се и на далматинско подручје и посљедично су изазивали помјерање становништва. Најзад, Пожаревачким миром (1718)

⁷¹ Marjan Sivrić, *Migracije iz Hercegovine na dubrovačko područje od potresa 1667. do pada Republike 1808. godine* (Dubrovnik, Mostar: Biskupski ordinarijat Mostar i Državni arhiv u Dubrovniku, 2003), 52, 58.

⁷² Sivrić, *Migracije*, 58, 71.

окончан је посљедњи млетачко-османски рат, те након разграничења 1723. године миграције као посљедице међусобних оружаних сукоба престају.

Међутим, само исељавање на престаје, само га другачији мотиви исељеника покрећу. Зато се и у наредним годинама настављају сеобе османских поданика, и католичке и православне вјероисповјести, ка млетачкој територији. Ове миграције су биле условљене економским чиниоцима. Притиснути тешком немаштином ови емигранти након примања млетачког поданства добијали су обично квалитетну земљу, а за узврат као војни обвезници обављали су граничарску службу. Због тога су Млечани много полагали на њихово планско насељавање.⁷³

Миграциони таласи на југу су ишли и у супротном правцу. Наиме, сеобе из Далмације у унутрашњост Босанског ејалета присутне су током цијелог 18. вијека. Нарочито су била заступљена исељавања из Цетинске крајине према Ливањском пољу. Главни подстрек за ове сеобе су потрага за доступним зиратним земљиштем, којим се у далматинској загори оскудијевало. Дио православног становништва које је учествовало у тим сеобама је током 18. и 19. вијека гравитирало према Ливну, односно подручју са кога су њихови преци првобитно и отишли у Далмацију.⁷⁴ Будући да је у Ејалету обрадиве земље било доста онда се претежно далматински и херцеговачки досељеници насељавају на беговска имања и постају углавном чифчије. Ријеч је о подручјима Гласинца, затим крајевима око Тузле,

⁷³ Božidar Simić, Filip Škiljan, *Srbi u Cetinskoj krajini* (Zagreb: Srpsko narodno vijeće i VCNM Grad Zagreb, 2017), 13.

⁷⁴ Simić, Škiljan, *Srbi*, 28.

Ливна, Дувна, Купреса и Гламоча.⁷⁵

На граничном подручју двије државе и због специфичних климатско-географских услова срећу се и привремене миграције. Њихови носиоци су били сточари који су љети своја стада напасали у сусједној Босни. Често се дешавало да је османска власт подржавала и подстицала њихов останак на свом подручју. Тако се привремена миграција претварала у трајну. На тај начин родови из појединих села Цетинске крајине исељавали су се у правцу западне Босне. У времену када су ратови, миграције и епидемије прориједиле становништво, стицање нових поданика за Османлије био је добитак.⁷⁶

Миграције из Далмације према Босни биљеже се и у току великог кужног таласа из осамдесетих година 18. вијека. Наиме, тада је из сињског краја склањајући се од заразе у неокужене дијелове Ејалета предјегло 90 особа.⁷⁷

На миграције су утицаја имали и безбједоносни услови, јер премда у овом времену није било међудржавних сукоба, безбједоносни аспект као подстрек за исељавање не смије се занемарити.

Иначе, немирном стању у пограничју доприносило је постојање хајдучије. Под хајдучијом се, у контексту османско-млетачких односа подразумијевао отпор становника Далмације турској власти.⁷⁸ Постојале су различите перцепције о хајдучима, овисно о позицији

⁷⁵ Petrić, "O migracijama," 9.

⁷⁶ Simić, Škiljan, *Srbi*, 32–33.

⁷⁷ Simić, Škiljan, *Srbi*, 35–36.

⁷⁸ Šime Peričić, "Хајдуџија у млетачкој Далмацији XVIII. stoljeća," *Radovi Zavoda za povjesne znanosti HAZU u Zadru*, no. 41 (1999): 203–207. <https://hrcak.srce.hr/96073>

посматрача. Док су за званичну Порту они фактички били друмски разбојници који уносе немир својим дјеловањем, за хришћанско становништво они су сматрани борцима против турске тираније. Истина се вјероватно налазила ту негдје између. Као појава хајдучке дружине се срећу од самих почетака османске владавине на југоистоку Европе. Па чак и прије тога.⁷⁹ Конкретно, на подручју Млетачке Далмације њихов број се повећава нарочито за вријеме Кандијскога рата (1645–1669), када је њихово дјеловање одговарало млетачким политичким интересима. Након окончања млетачко османских сукоба они за генералног провидура и млетачку управу постају бремене, које не само да је урушавало њихов ауторитет, него су својим дјеловањем изазивали међудржавне несугласице. Млечани су у таквим ситуацијама настојали да издашним поклонима, новцем и ласкањима одобровоље босанске намјеснике. Тако када су опљачкани турски трговци код Книна „инцидент је ваљало загладити у духу добросусједских односа“. Због тога су Млечани 1750. године упутили драгомана Томаза Навона паши у Травник са богатим даровима. Било је ту поред скупоцијених тканина и једно велико венецијанско огледало. Дарови су ношени и осталим пашиним функционерима, а њихова вриједност зависила је од ранга конкретне особе. Поред поклона, било је уобичајено да буде дијељен и новац, па је тако и драгоман Навон давао новац, гдје год би пролазио и кога год би сретао

⁷⁹ Dijana Pinjuh, "Хајдуџија у Hercegovini у 18. stoljeću," *Hercegovina. Časopis za kulturno i povijesno naslijeđe*, no. 5 (2019): 116–117. Израз хајдук потиче од мађарске ријечи *hajdu* која у преводу значи наоружани војник, плаћеник без земље. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=794264>

на путу, почевши од турских пандура у Прологу, па све до високопозиционираних личности на пашином двору.⁸⁰

У циљу борбе против хајдука и разбојника и потребе осигурања безбједности на караванским путевима, млетачке власти су до 1733. године формирале чак тринаест летећих пандурских чета.⁸¹ С друге стране, и Османлије су чиниле додатне напоре у осигуравању кланаца, пролаза и фреквентних путева. Борба против хајдучких акција постаје интензивнија од шездесетих година 18. вијека. Босански валија је 1764. године бујрулдијом коју је упутио кадијама и капетанима од Мостара до Цернице наредио да се одговарајућим бројем пандура осигурају пролази и опасна мјеста. Наредбе сличног садржаја понављане су и у идућим годинама.⁸² Што у довољној мјери свједочи да је хајдучију било тешко обуздати. Босански намјесник је 1769. године донио бујрулдију којом је извршио распоређивање пандура на терену, да би три године доцније издао још једну бујрулдију којом распоређује пандуре у кланцима. Такође, скретана је пажња кадијама ајанима и забитима да похватају све хајдуке „живе или мртве“, који се крију по њиховим кадилуцима „и чине насиља свијету“.⁸³

⁸⁰ Gligor Stanojević, "Mletački dragoman Tomazo Navon na dvoru bosanskog vezira Abdi-paše 1750. godine," *Balkanica*, no. VII (1976): 127–128.

⁸¹ Perićić, "Хајдуџија," 207.

⁸² Pinjuh, "Хајдуџија," 130–131.

⁸³ *Sidžil nevesinjskog kadije (1767–1775)*, priredio Hivzija Hasandedić, Spisak postavljenih pandura (12. rebiul ahira 1183/1769), 3; Spisak raspoređenih pandura (1. rebiul 1186/1772), 20; Bujruldiya bosanskog valije Silahdar Mehmed-paše (11. muharema 1184/1770), 64. <https://www.medzlis-nevesinje.com/component/k2/item/336-sid->

Хајдучке харамбаше са својим четама сијале су страх. Тако је у Студенцима 1755. године опљачкан турски трговац из Вакуфа док се враћао са пазара из Макарске. На мети њихових напада нису били само трговци, него су залазили на турску територију, убијали сељаке и пастире и враћали се са богатим плијеном. Најпознатији хајдук на млетачкој територији је био Станко Радовић Сочивица. Према тврдњи Шиме Перичића, Сочивица је, будући да је био православац, приликом потјера налазио уточиште у манастиру Драговић. У почетку је четовао као хајдук под командом других харамбаша, а од 1769. године имао је он своју дружину. Сочивица је чак двадесет и седам година четовао и нападао Турке. Касније је, суочен с опасношћу да буде ухваћен од стране Млечана, пребјегао у Лику на аустријску територију, настојећи тамо понудити своје „услуге“.⁸⁴

Сличан образац понашања су имали и хајдуци у Херцеговини, нарочито поткрај 18. вијека. У једној бујрулдији из 1780. године која је упућена кадијама Невесиња, Благаја, Стоца, остатка (бекије) Новог, Љубиња и Коњица скренута је пажња да ће хајдуци од прољећа нападати сиромашну рају и путнике и отимати им иметак, стога је требало ухватити и њих и њихове јатаке и извести их пред суд.⁸⁵

На подручју Имотске крајине дјеловао је хајдук

zil-nevesinjskog-kadije-1767-do-1775-prvi-dio.html приступљено 25.6.2024.

⁸⁴ Perićić, “Hajdučija,” 205; Ivan Mimica, “Prikaz hajduka u djelima Alberta Fortisa, Ivana Lovrića i Vladimira Ardalića,” *Godišnjak Titius: godišnjak za interdisciplinarna istraživanja porječja Krke*, no. 4 (2011): 118–119. <https://hrcak.srce.hr/clanak/174391>

⁸⁵ Pinjuh, “Hajdučija,” 132–133.

Иван Бушић Рошо, који је током седамдесетих година 18. вијека починио тешка злодјела. Проносиле су се вијести да је у неким забаченим турским селима наметнуо „арач или контрибуцију“ па је тако више сличио муслиманском спахији, него „борцу“ против османске управе.⁸⁶ У својој смјелости Рошо и дружина долазили су чак на домак Травника и ту пљачкали трговце. Млечима није полазило за руком да га ухапсе, па су зато одлучили да га потајно уклоне тако што су пристали да он напусти Имотску крајину и ступи у папину војску. Уклањањем једног хајдука проблем се није рјешавао. На позорницу су ступале нове харамбаше и њихове дружине. Нарочито је током осамдесетих година 18. вијека порастао број пљачки, отимачина, грабежи. Млетачке власти су то објашњавале љеношћу и отуђењем ондашњег становништва од државе.⁸⁷

Посебан вид хајдучког дјеловања представљају упади хајдучких дружина из сточарских заједница у залеђу млетачког Рисна. То су подручја Кривошија, Леденица и Убла чији хајдуци су упадали на османску и дубровачку територију, а чинили су штету и млетачким поданицима. Већ од четрдесетих година 18. вијека упади постају чешћи и бескрупулознији. Нарочито су се по пљенидби требињских муслимана (ага), али и православца истицали Кривошијани. Поготово је на лошем гласу тада био хајдук Ристо Пециреп. Пљачке, убиства, пљенидбе стоке у Требињу и дубровачким Конавлима постали су дио свакодневице. Познат је и сукоб између Кривошијана и становника никшићког краја до којег је дошло 1747. године. Први су те године

⁸⁶ Mimica, "Prikaz," 117.

⁸⁷ Perićić, "Haјdučija," 206–207.

извели велику пљачку сточног контингента који је био упућен ка Дубровнику. У немогућности да се споразумију Турци су онда у знак одмазде почели да плијене стоку, нападају и убијају пастире у Кривошијама. Након једногодишњег мировања Кривошијани су наставили по старом, поново су од 1749. године плијенили транспорте стоке, а одважили су се толико да изврше и крађу никшићких волова са пасишта. Млетачке власти су демонстративно хапсиле Леденичане и Кривошијане, да би се стекао привид код османске стране да се нешто по хајдучком питању ипак ради. Од средине стољећа примирјетни су заједнички упади хајдука и неких црногорских племена. Њихове мете су тада углавном биле османски градови Требиње и Никшић. Хајдучка активност је током средине стољећа била на самом врхунцу, а онда се полако број пљачкања и пљенидби смањује. Седамдестих година 18. вијека није било већих инцидената, као ни до краја стољећа.⁸⁸

Једна од мјера која је практикована у Босанском ејалету у погледу ограничавања хајдучког дјеловања било је појединачно или колективно јамчење или ћефилема. Таква мјера је спровођена и у кадилуцима Херцеговачког санџака који су се директно налазили на удару хајдука. Валија Силахдар Мухамед-паша је у том смислу издао наредбу 1767. године у којој између осталог каже: „Ако неко почне чинити насиља ухватите га и казните. Ако га не можете ухватити затворите и казните оне који су за њег јамчили“.⁸⁹ Примјеном ове

⁸⁸ Богумил Храбак, „Кривошије, Леденице и Убли од XVI до XVIII века,” *Историјски записи*, год. LXXII, по. 1–2 (1999): 55–56, 59, 62, 65, 69, 79–80.

⁸⁹ *Sidžil nevesinjskog kadije (1767–1775)*, *Naredba bosanskog valiје Silahdar Mehmed-paše (III dekada džumada 1181/1767)*, 137.

мјере настојало се хајдуке изопштити из шире заједнице, те лишити их јатака и подршке коју су имали међу локалним становништвом.

О хајдуцима у 18. вијеку писали су и савременици попут опата Алберта Фортиса који је 1774. године објавио дјело *Пути до Далмацији*. У Фортисовом дјелу углавном доминирају романтичарске перцепције о хајдучији. Фортис говорећи о хајдуцима показује разумијевање према њиховом насилном понашању. Истиче њихову храброст и човјечност, мада признаје да они пљачкају и пастирске колибе. Фортис наглашава да они узнемиравају турске сусједе, па се сматрају честитим људима „када се окаљају турском крвљу“. Фортис за ширење мржње и подстицање насиља према Турцима оптужује свештенике.⁹⁰

Иван Ловрић је двије године након Фортиса објавио своје дјело *Биљешке*, као вид допуне Фортисовог путописа. У њему је знатно реалистичније сагледао феномен хајдука. Сликвито их је описао цитатом: „Хајдуци отимају силом, а обични лопови краду криомице“. Ловрић је, као и Фортис раније, забиљежио да хајдуци узнемиравају Турке, али и сународнике.⁹¹

И у времену када није било ратних сукоба херцеговачко подручје је, као што смо видјели због хајдучке активности широких размјера и општег осјећаја несигурности било плодно тло за емиграцију. Неки

<https://www.medzlis-nevesinje.com/component/k2/item/337-sidzil-nevesinskog-kadije-1767-do-1775-drugi-dio.html> приступљено 25.6.2024; Azra Gadžo Kasumović, “Kolektivno i pojedinačno jamstvo, kefalet-defteri i registracije kefaleta u dokumentima u Bosni osman-skog perioda,” *Analizirajući Husrev-begove biblioteke*, no. 35 (2014): 13, 25–26.

⁹⁰ Alberto Fortis, *Put po Dalmaciji* (Split: Marijan tisak, 2004), 38–39.

⁹¹ Mimica, “Prikaz,” 117.

од исељеника из Херцеговине који су своје уточиште пронашли у Далмацији ушли су у састав млетачке пјешадије или коњице. Највише таквих особа поријеклом је било из Мостара, затим Требиња. По статусу су били обични војници, а само неколицина је носила ниже чинове.⁹² Миграције ка Млетачкој Далмацији током 18. вијека скоро увијек су биле условљене ратним сукобима и осјећајима личне несигурности хришћана у њиховом непосредном сусједству. Млетачка управа у Далмацији проводила је планско насељавање новопридошлог становништва настојећи тако да их искористи за своје политичке интересе. У интервалу од 1768. до 1774. године из Босанског ејалета у правцу Далмације иселио се знатан број православних породица. Само их је у Скрадину насељено 400. У доцнијем периоду исељавање из Ејалета је било знатно мањег обима. Тако имамо 1787. године помен пребјеге, који су у Далмацију стигли са подручја Житомислића у Херцеговини. Када је ријеч о исељавању из Далмације она је била условљена тешким условима живота, нарочито у далматинском залеђу. Велика глад 1774. године проузроковала је исељавање око 1.000 породица у правцу Ејалета и Хабзбуршке монархије.⁹³

У османско-аустријском рату (1788–1791) Венеција је настојала да очува своју неутралност, па је генерални провидур још у првим мјесецима рата строго

⁹² Lovorka Čoralić, "Vojnici iz Hercegovine u mletačkim kopnenim postrojbama (18. stoljeće)," *Hum: Časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, no. 10 (2013): 169–170, 172. <https://hrcak.srce.hr/file/331532>

⁹³ Рајко Веселиновић, "Срби у Далмацији," у *Историја српског народа IV* 2, ур. Славко Гавриловић (Београд: Српска књижевна задруга, 1994²), 13–14.

забранио емиграцију са млетачке територије, као и учешће млетачких поданика у сукобу на било којој од зараћених страна. Млечани нису успијевали да зауставе талас османских поданика који је на прве вијести о могућем рату похрлио ка млетачкој територији. Тако су се још у јесен 1787. године прво појавили трговци, а затим и читаве породице, које су уточиште нашле у далматинском пограничју. Млечани су, да би спријечили долазак предјега, појачали своје страже и учестили патроле по Далмацији. По закључењу мира издјеглице су се са млетачке територије вратиле кућама.⁹⁴

На исељавање су утицали и оскудица и глад. Рђави приноси усљед временских непогода или различитих штеточина тешко су погађали становништво. Глад која се 1782. године појавила у Црној Гори и Боки утицала је на исељавање становништва. Посебно је критична ситуација била око града Рисна гдје су људи Зафер-паше Ченгића врбовали тамошње војнике да пређу у службу ејалета нудећи им том приликом плату од два цекина мјесечно. Да је ова агитација имала успјеха свједочи и залагање рисанске општине да пребјеглице врати на своју територију. Након много напора пошло јој је за руком да четворицу врати кућама.⁹⁵

Исељавање хришћана из Босанског ејалета у правцу Хабзбуршке монархије у различитом интензитету присутно је током цијелог 18. вијека. Свакако ваља

⁹⁴ Глигор Станојевић, “Млетачке и дубровачке вијести о аустријско–турском ратовима у XVIII вијеку,” *Годишњак Друштва историцара Босне и Херцеговине*, год. XVII (1966–1967): 224–225, 230.

⁹⁵ Ђорђе Д. Миловић, “Глад у Боки и сусједним крајевима 1782. године и њене политичке посљедице (према документима из Херцеговског архива),” *Историјски записи*, 1–2 (1956): 135–136.

истаћи миграције за вријеме и непосредно након рата 1736–1739. Хришћанска раја је видјела прилику да преласком на аустријску територију поправи свој економски и друштвени положај и да задобије статус граничара. С друге стране, Монархија је, нарочито након двају великих сеоба, била обазрива када је ријеч о масовном приливу православног становништва.

Током 18. вијека периодично су наилазили и обимнији миграциони таласи из Босанског ејалета у правцу Монархије. Више је фактора утицало на та дешавања. У првом реду, етничке промјене у Лици и Крбави и доступност земљишта за насељавање, затим побуне у ејалету средином стољећа праћене анархијом, потом појава, епидемија, глади и несташнице, те избијање ратног сукоба 1788. године. Сви ти чиниоци само су поспјешивали миграције.

Прво ћемо нешто више рећи о усељавању православног становништва на подручје Лике и Крбаве које је Монархија заузела 1689. године и од тада је тежила да их укључи у Карловачки генералат, што ће им поћи за руком тек 1712. године. Према вјерској структури у тренутку укључења на подручју Лике и Крбаве 77% становништва су чинили православни, а 23% католици. Резултат је то масовнијег досељавања православних на ово подручје. Оно је било мотивисано постојањем доступног земљишта у том тренутку и могућношћу доцнијег ступања у граничарску службу. Усељавање је настављено и после 1712. године, али знатно слабијим интензитетом, због оскудице обрадивог земљишта.⁹⁶

Сеобе у другом смјеру, према Босанском ејалету,

⁹⁶ Дабић, *Војна крајина*, 122, 124, 126.

почетком 18. вијека везане су углавном за прелазак оних муслиманских породица које су у Лици и Крбави присилно покатоличене 1689. године. Неки од тих конвертита не могавши се привићи на нов начин живота и промијенити дотадашње навике су бјежали у Босански ејалет.⁹⁷ Исељавања постају масовнија након Београдског мира, када се крајишници насељавају углавном у Поткозарју, будући да је на том подручју услед ратова било много жртава и исељавања, па је остало доста запустјеле земље.⁹⁸

Учврстивши своју власт царица Марија Терезија (1740–1780) је средином 18. вијека отпочела са преуређењем Војне Границе. Наиме, у ратовима прве половине тога стољећа граничарска војска се показала употребљивом на ратиштима широм Монархије. Стога се тежило промјени статуса саме Границе и граничара. Године 1749. објављена је „регулација Банске крајине“, с циљем да се потисне утицај покрајинских сталежа на војне послове. У ствари регулацијом су повећане ингеренције Ратног вијећа. У самој Банској крајини су укинуте капетаније и створене су двије пјешадијске и једна коњичка регимента. Регулацијом је угрожена крајишка самоуправа, а сам положај крајишника је погоршан, јер су поред војних обавеза морали и да сnose трошкове набавке једнообразних униформи, као и градње станова за многобројне официре. Финансијски притисак на крајишко становништво,

⁹⁷ Дабић, *Војна крајина*, 129, 131. Коморски управник Лике и Крбаве је 1702. године прикупио 37 волова, што значи да је толико породица пребјегло у ејалет. Једна од казни за породицу и друге покрштенике чији су чланови пребјегли била је одузимање вола и глоба од 10 дуката.

⁹⁸ Дабић, *Војна крајина*, 136–137.

као и насиље страних официра, уз смјене народних старјешина изазвали су отпор крајишника, да би све кулминирало у љето 1751. године избијањем побуне у Банској крајини под вођством Теодора Кијуга.⁹⁹ Османлије су настојале да то искористе па су позивали побуњенике да пређу на територију Босанског ејалета обећавајући им велике парцеле земљишта. Поједини граничари су заиста дезертирали и прелазили у Босну. Хаџдуршке власти су интензивнијим патролирањем дуж границе настојале да спрјече ово агитовање. Напосљетку, у јесен 1751. године побуна је угушена и напетост на граници је попустила.¹⁰⁰ Негдје у исто вријеме почео је да се шири талас побуна ејалетом. Социјали немири су пријетили да се изроде у опште безвлашће. Хаџдуршке власти су зато рачунале с појачаним приливом хришћана из Босне, тим више, јер побуна није јењавала. Наиме, такво стање у Босни је потрајало све до 1757. године. Тада је документован и долазак 85 српских породица, које су након боровка у слуњском контумцу упућене даље у Славонију с интенцијом да буду укључени у редове граничара.¹⁰¹ Током 1755. године у костајнички карантин су интензивно пристизали пребјези. Само у току

⁹⁹ Војин С. Дабић, *Банска крајина (1688–1751). Прилози историји српској и хрватској народа и крајишкој уређења у Банији* (Београд, Загреб: Историјски институт и Просвјета, 1984), 149, 158, 169–175.

¹⁰⁰ Славко Гавриловић, *Грађа за историју Војне границе у XVIII веку. Банска крајина 1690–1783*, књ. I, ур. Радован Самарџић (Београд: САНУ, 1989), 385–387; 430–431; 433.

¹⁰¹ Славко Гавриловић, *Грађа за историју Војне границе у XVIII веку. Банска крајина XVII–XVIII век*, књ. II, ур. Василије Крстић (Београд: САНУ, 1997), 433. „Es seyen 85 Wallachische Familien ... aus dem Turkischen Gebieth emigriert“.

22 дана мјесеца марта приспјела су 174 лица, која су са собом повела своју крупну и ситну стоку. Затим је до краја мјесеца марта стигло још 99 лица, која су преко Костајнице и Дубице, пребачена у Јасеновац, а одатле даље у Славонију. Укупно од фебруара до јула 1755. године из ејалета је само преко Костајнице пребјегло око 1.500 хришћана. Масовно исељавање хришћана доприносило је током 1755. године порасту тензија у пограничном подручју. Напета ситуација, провокације и инциденти на граници, нарочито око Новог, постали су све чешћи. Ситуација се смирила тек 1756. године.¹⁰²

Када говоримо о исељавању из Босанског ејалета ваља поменути и 1766. годину, када се у прољеће те године код Костајнице појавио „приличан број“ заинтересованих породица. По свему судећи због епидемије куге која је то вријеме ескалирала око Бихаћа и Новог и санитарних мјера које су поводом тога уведене, њиховом пресељењу се крајње обазриво приступало.¹⁰³

Нови, масовнији талас исељавања из Босанског ејалета забиљежен је током 1774. и 1775. године. Вјероватно је узрок овог исељавања био повезан са оскудицом и глади која се у то вријеме појавила и у Далмацији. Тако је у љето 1775. године из Босне преко Петриње прешло 800 лица са 2.600 комада стоке. Емигранти су чак добили ослобађање од плаћања пореза и других обавеза у трајању од шест година.¹⁰⁴ Овако

¹⁰² Бронза, *Аустријска волитика*, 310, 312, 317.

¹⁰³ Гавриловић, *Грађа II*, 689–692. У току априла и маја 1766. године кроз контумац у Костајници прошло је 76 лица.

¹⁰⁴ Славко Гавриловић, *Прилози историји турске провинције Балкан–Поднонавље XVIII и XIX вијека* (Београд: САНУ, 1969), 116–117.

издашне олакшице од стране прагматичне хабзбуршке управе представљале су изузетак.

Емиграција из Босне се, додуше у нешто мањем обиму, наставила и у наредним годинама. Аустријски интернунције из Цариграда је извјестио почетком 1781. године да је у четворогодишњем раздобљу од 1776. до 1780. године из Османског царства у Војну крајину доселило нових 2.303 становника.¹⁰⁵

Наравно, и током османско-аустријског рата (1788–1791) хришћани су емигрирали из ејалета. Премда су Турци настојали да прво пријетњама, а касније и обећавањем различитих олакшица зауставе емиграцију.¹⁰⁶ Народ је био у страху од одмазде. Исељавање почиње већ с прољећа 1788. године када повјерљиви људи, као што је био коштајнички свештеник Јован Поповић и свештеник Сима Тодоровић успјевају да организују пребацивање 300 породица из Драготине, Градине и других села у Поуњу.¹⁰⁷ Већ средином јуна 1788. године почеле су у Пожешку и Вировитичку жупанију да пристижу веће групе избјеглица. Конкретно, ријеч је о 939 особа, међу којима су била и два православна свештеника. Они су избјегли из градачког среза у Славонију гдје су и насељени. Прилив хришћана из Босне је настављен током цијеле 1788. године. У обје славонске жупаније до краја те године дошла је 591 породица, односно 2.978 особа.

¹⁰⁵ Бронза, *Аустријска војничка*, 327.

¹⁰⁶ Стојанка Лужија, “Винер Цајтунг о Дубичком рату,” *Српски историјски часопис* no. VII (2024): 108–132.

¹⁰⁷ Васо Чубриловић, “Босански фрајкори у аустриско-турском рату 1788–1791,” *Брасиво*, no. 27 (1933): 116. https://digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_E34DD8318774C7E359B1B9EE976745A-1-1933-B027 приступљено 20.7.2024.

Оним предјезима који су жељели да ступе у фрајкор излазило се у сусрет и дозвољавано им је насељавање у подручјима ближе пограничју.¹⁰⁸

Треба нагласити да је и ситуација на самом фронту диктирала темпо хришћанске емиграције из Ејалета, као и држање локалних муслимана. У страху да ће села потпуно опустјети муслимани у пограничју су се активирали. Њихови летећи одреди крстарили су селима, умиривали народ, обећавајући и феудалне повластице, чували су кланце и границу и тиме онемогућавали бјежање хришћана.¹⁰⁹ Током 1789. и 1790. године доток избјеглица из Босанског ејалета је био незнатан, а с друге стране, порастао је и отпор жупанија да их примају.¹¹⁰

Миграциони процеси нарочито од Београдског мира (1739) до новог аустријско-османског сукоба (1788) један су од најзначајнијих фактора који је обликовао етничку слику Босанског ејалета. Миграциона кретања су у наведеном временском интервалу била различитог интензитета. Док су унутрашње миграције биле углавном условљене економским тешкоћама, дотле су на емиграцију у непосредно сусједство поред економских утицали и други чиниоци, попут постојања хајдучије и осјећаја опште несигурности. Тако се у већини православни исељавају у Монархију претежно због страха од одмазде Турака и бојазни за своју безбједност, али

¹⁰⁸ Гавриловић, *Прилој*, 170, 174.

¹⁰⁹ У ејалетској војсци било је и хришћана. Служили су углавном као стража у тврђавама или у комори. Имали су и своје одреде унутар војске. Одреди су имали и своје заставе. У планини Козари постојао је један такав одред од 300 хришћана. Чубриловић, “Босански фрајкори,” 117–118.

¹¹⁰ Гавриловић, *Прилој*, 191.

и због могућности да стекну статус граничара. С друге стране, у Дубровник већином одлазе католици услед тешких услова живота у Херцеговини. Док је као што смо видјели исељавање у Млетачку Далмацију углавном било привременог карактера и ту је махом била ријеч о становништву које се тражило уточиште пред непосредном ратном опасношћу.

На структуру становништва Босанског ејалета током 18. вијека велики утицај су имале и епидемије куге и других заразних болести.

Куга је била једна од најзаступљенијих и свакако најсмртоноснија болест која је морила становништво Босанског ејалета у 18. вијеку. Ријеч је о заразној инфекцији коју узрокује бактерија *Yersinia pestis*. Манифестовала се као тешка упала плућа или много учесталија дубонска куга (запаљење лимфних жлијезда).¹¹¹ Куга је и у 18. вијеку у неколико наврата погађала Босански ејалет и његово непосредно сусједство. Њеном ширењу погодовали су ратни сукоби, транзит војске, али и караванска трговина и саобраћај путника. Практиковани су различити начини борбе када би се болест већ појавила, од покушаја лијечења до врачања и празновјерја. У крешевском самостану примјењивано је обичајно кађење просторија као вид борбе против куге. Затим је савјетовано да се води рачуна да у самостану не бораве млађи људи јер не знају „да се чувају“, па се први заразе.¹¹²

¹¹¹ Desanka Kosanović Četković, *Akutne infektivne bolesti* (Београд: Издавачко-информативни центар студената, 1974), 270–273.

¹¹² Fra Marijan Bogdanović, *Ljetopis kreševskog samostana*, прир. Игњације Гавран (Сарајево, Загреб: Synopsis, 2003), 52–53, 60. Придјегавање паганским обичајима, као начину одбране од куге толерисано је од стране римокатоличке цркве. У Цернику (код

Један од начина превенције био је бијег са окуженог подручја. Имамо случај из Бање Луке када су двије дјевојке покушале побјећи из града јер их је „спопао страх од болести“. У бијег се нису давали само муслимани, дјежала је и хришћанска раја. Забиљежен је случај када је њих 250 из Гацка „напустило своје родне груде и населило се на друга боравишна мјеста“.¹¹³ Имућни људи су имали своја имања ван градских средишта која су им служила и као прибјежишта у вријеме куге. Аврам Чоло је на врелу Босне имао „праву беговску кулу“ у коју се склањао у вријеме епидемија.¹¹⁴ Страх од заразних болести утицао је на људе да чине непромишљене потезе. Такав случај је забиљежен 1772. године појавом „заразне болести“ у тврђави Оногошт (Никшић). Иако сама врста болести није поуздано утврђена, паника међу градском посадом је била толика, да су се они раздјежали „два до три сата хода“ од самог утврђења оставивши га тако потпуно небрањеним. Стога је Porta преко босанског кајмакама издала наређење да се организује одбрана тврђаве тако што би се прикупили нефери (војници) са стране. Углавном са ширег подручја Херцеговине.¹¹⁵

Нове Градишке) је постојао обичај да младићи и дјевојке направе дрвени плут, који би онда голи вукли око села. Када би направили пун круг, онда би плут закопали. Iva Salopek Bogavčić, “Od kontumca do bolnice: javnozdravstveni uvjeti gradiške Posavine 18. i 19. stoljeća,” *Povijesni prilozi*, Vol. 41, no. 62 (2022): 269. <https://hrcak.srce.hr/280890>

¹¹³ Nenad Filipović, “Okolo kuge u Bosni 1763–1764,” *Prilozi*, no. 49 (2020): 52–53, 65. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=982894>

¹¹⁴ Vuk Vinaver, “O Jevrejima u Dubrovniku u XVIII veku,” *Jevrejski almanah*, (1959/60): 72.

¹¹⁵ *Turski (osmanski) izvori za istoriju Crne Gore (1700–1913)*, dokument No. 114, O epidemiji u Onogoštu, 1453.

Да би се избјегла паника међу становништвом, од велике је важности било прикупљање правовремених и поузданих информација, да би се у складу с тим превентивно могло дјеловати.

Дубровчани су у том погледу били без премца. Они су преко обавјештајне мреже, својих поклисара, трговаца и поузданика, прикупљали информације о појави заразних болести. Тако је новембра 1739. године до њих стигла вијест да се појавила заразна болест у једном албанском селу, те да се проширила на дијелове ејалета, тачније Сјеницу и Нови Пазар.¹¹⁶ Двије године касније стигле су и вијести о новој епидемији куге.

Куга је, по свједочењу љетописаца, харала у ејалету од 1741–1743. године. Појавила се прво у Сарајеву с јесени 1741, а већ сљедеће године се проширила централном Босном, да би се затим, и поред предузетих превентивних мјера, појавила 1745. на подручју Млетачке Далмације.¹¹⁷ Млетачке власти у Задру су од маја 1743. предузеле мјере које су се односиле на стриктно провођење карантина за робу и путнике, који је могао трајати и до 28 дана.¹¹⁸ Међутим, оне нису успјеле зауздати ширење заразе.

Након неколико година затишја у Босанском ејалету нови епидемијски талас је услиједио у љето 1762. године када су у Сарајево стигле вијести о оуженима

¹¹⁶ Ruža Radoš, “*Namjesnik Bosanskog ejaleta Ali-paša Hekimoglu (1736–1748) i Dubrovačka Republika*” (PhD diss., University of Zagreb, 2017), 127.

¹¹⁷ Fra Nikola Lašvanin, *Ljetopis*, prir. Ignacije Gavran (Sarajevo: IRO Veselin Masleša, 1981), 183, 185; Fra Bono Benić, *Ljetopis sutješkog samostana*, prir. Ignacije Gavran (Sarajevo: IRO Veselin Masleša, 1979), 142–144; Radoš, “*Namjesnik*,” 141.

¹¹⁸ Богумил Храбак, “Кужне редње у Босни и Херцеговини 1463–1800,” *Историјски зборник*, no. 2 (1981): 29.

у Чајничу и околини Горажда. Недуго затим зараза се појавила и у Сарајеву, прво у сиротињским махалама на градској периферији. Према писању Мула Мустафе Башескије¹¹⁹ куга је три године морила Сарајлије. Ту је оставила око 8.000 жртава, међу којима је било и много дјеце.¹²⁰ У то вријеме куга је забиљежена и у Крешеву. Према самостанском љетопису у трогодишњем кужном таласу страдала је чак трећина тамошњих становника.¹²¹ Зараза се попут какве стихије ширила ејалетом. Већ у септембру 1763. године куга је

¹¹⁹ Мула Мустафа Башескија, син Ибрахимов и Фатимин, родио се у Сарајеву 1731. или 1732. године у Мимар Синановој махали. Почетно образовање стекао је у мектебу, а потом је завршио казаски занат. Међутим, тим позивом се касније није бавио. Вјероватно је своје образовање наставио у некој од сарајевских медреса, јер је 1757. године постављен за учитеља у основној школи (сиђан мектебу). Двије године доцније је постао имам и хатиб (онај који држи проповједи петком) у Бузаци хаџи Хасановој џамији. Службу учитеља напушта 1763. године и тада постаје народни писар и то ће од тада бити његово основно занимање. Био је ожењен Сафијом, с којом је стекао десеторо дјеце. Цијели животни вијек је провео у Сарајеву, изузев једног краћег пута у Београд и шестомјесечне учитељске службе у Згошћи код Какња. Башескија је поред Љетописа писао и пјесме под псеудонимом Шевки (свијетли). Преминуо је у Сарајеву 18. августа 1809. године. Mula Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*, prev. Mehmed Mujezinović (Sarajevo: Izdavačko preduzeće Veselin Masleša, 1968), 5–7.

¹²⁰ Bašeskija, *Ljetopis*, 67, 73. Башескија износи податак да је кужни талас са собом однио чак 15.000 жртава. Међутим, на 287. страници Љетописа тај број смањује на 8.000. Стојанка Лужија, “Биљешке о дјечијим заразним болестима у “Љетопису” Мула Мустафе Башескије,” *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске* по. 9 (2017): 65.

¹²¹ Bogdanović, *Ljetopis*, 61. Трећину становника је чинило 540 људи.

избила у Бањој Луци.¹²² Забиљежена је и у Херцеговини, појавивши се прво у Невесињу и Мостару, затим се проширила на Гацко и Столац, обухвативши цијели простор Поповог поља. Млетачка здравствена служба помно је пратила ширење заразе, која ни у јануару 1765. није јењавала, него су тада оужени биљежени у Домашеву и Загори, да би почетком 1766. године епидемија ушла у завршну фазу, косивши своје посљедње жртве у Требињу, Зупцима и Никшићу. Посљедице по херцеговачко становништво су биле застрашујуће. У Мостару и околним селима преминуло је око 3.000 људи, у Невесињу 600, Стоцу око 300, Фочи такође 300, а на подручју Поповог поља 200.¹²³ Усљед трговачких и транзитних веза постојала је опасност да зараза надиђе границе Ејалета и пређе у сусједна подручја. Прибојавајући се тога Млечани су још у јесен 1764. године за трговце и путнике продужили карантин на чак 40 дана.¹²⁴ Млетачка реакција је разумљива поготово када се има у виду дужина границе са оуженим подручјем. У Задру и Сплиту су постојали лазарети у којима се проводио карантин. Једна од мјера која је спровођена с циљем да се спријечи ширење заразе било је раскуживање трговачке робе. Наиме, вјеровало се да су одређени трговачки артикли погодовали преносу куге. У Сплиту је раскуживање вршено на три начина:

¹²² Filipović, "Oko kuge," 55.

¹²³ Slavko Mijušković, "Zdravstveno obavještajna služba u Boki i kretanje zaraza u Hercegovini i Podgorici 1763–1766," *Acta historica medicinae, pharmaciae et veterinae*, no. 3 (1963): 66–67; Храбак, "Кужне," 32.

¹²⁴ Храбак, "Кужне," 30–31.

- провјетравањем,
- урањањем,
- искухавањем.

Најједноставније је било *йровјетривање* и на тај начин се раскуживао текстил, вуна, предмети од коже и дуван. Раскуживачи који су обављали овај посао морали су провести одређено вријеме у изолацији заједно с робом, јер су повремено морали робу превртати да би се правилно провјетрила. Овај посао обављали су без икакве заштите и на тај начин су ризиковали заразу. Звучи окрутно, али њихово евентуално разбољевање било је индикатор заражености саме робе.

Код *урањања* у посебним базенима мјешани су морска вода и сирће и затим је роба потапана у такву текућину. Такав поступак је кориштен најчешће за восак. Такође, овом текућином су испиране и животиње, које су прије самог уласка у град требале проћи кроз тако припремљене базене.

Раскуживање се најефикасније вршило *искухавањем*. Међутим, ту су постојала ограничења у погледу робе која се могла на тај начин третирати. Обично је ова мјера примјењивана на одређене врсте текстилних производа.¹²⁵

Овако опсежне карантинске мјере нису остале везане само за Млетачку Далмацију. Сличан образац понашања су имали и Дубровчани.

Дубровачки систем контумације показивао се ефикасним у сузбијању ширења заразних болести. Дубровачко Велико вијеће је још 1377. године донијело

¹²⁵ Ivo Kokić, "Splitiski lazaret: razlozi otvaranja, gradnja i funkcija," *Pro tempore*, no. 16 (2021): 309–310. <https://hrcak.srce.hr/277579>

прописе за сузбијање куге који су предвиђали за путнике из окупљених подручја једномјесечни боравак у Цавтату или на острву Мркану. Тек средином 17. вијека приступило се систематичнијем провођењу мјере карантина када је довршена градња новог лазарета на Плочама. Овај комплекс се састојао од десет лазарета, пет дворишта и двије куће за стражу. Само трајање карантина је зависило од тренутних околности, односно да ли постоји кужно жариште на подручју са кога долази путник. Уколико је то случај изолација је трајала 40 дана, док би у „мирна времена“ карантин за путнике из Босанског ејалета трајао до 10 дана, а за Требињце коју су релативно често долазили у Град само три до четири дана. Како се у 18. вијеку промет робе и саобраћај путника повећавао, тако је и растао број људи који су пролазили кроз лазарет на Плочама. Од 1720-их до 1750-их година тај број је варирао између 280 и 470 особа годишње, па до 760 особа које су прошле кроз карантин у току 1754. године. Од 1780-их карантин за путнике и робу је проширен и на још неколико кућа на Плочама које су се налазиле у приватном власништву.¹²⁶ Дубровчани су инсистирали да код провођења санитарних мјера нема изузетака. Тако су се 1763. године жалили Требињцима на муслимане кријумчаре, који под вођством Ибрахима Арнаутовића пребацују робу у Нови преко Мрцина (подручје Конавала) и одбијају да се повинују конту-

¹²⁶ Vesna Miović, "Life in the Quarantine: Lazaretto at Ploče during the Republic," in *Lazaretto in Dubrovnik. Beginning of the Quarantine Regulation in Europe*, ed. Ante Milošević (Dubrovnik: Institute for Restoration of Dubrovnik, 2018), 13, 15, 30. <https://lazaretihub.com/sites/default/files/preuzimanja/2019-08/Monografija%20LAZARETI%20FINAL%2028.11.%20ENG.pdf> приступљено 11.7.2024.

мацијским мјерама. Чак и пријете доласком на дубровачку територију.¹²⁷

С друге стране, Хабзбуршка монархија је имала још ригорозније санитарне мјере, нарочито од шездесетих година 18. вијека. Тамо је карантин могао трајати од 21 до чак 84 дана. Иначе, Монархија је почетком 18. вијека улагала велики напор у организацију санитарног кордона према Османском царству. Након патента о изградњи система кордона (1728), три године касније издано је правило о карантинском и хигијенском понашању на граници и оно је подразумијевало да се у карантинским станицама морао налазити лекар који би прегледао људе који су долазили на граничне прелазе.¹²⁸ Тиме се ширење кужне заразе правовремено спрјечавало.

Помно су праћене и провјераване све вијести које су говориле о појави куге у Босанском ејалету. Најистуренија тачка је свакако била Костајница, важно путно чвориште у којој се налазио и контумац. Када је 1742. године куга преко Санског Моста прешла на подручје Хрватске постојала је иницијатива да се поред костајничког подигне и контумац у Новом.¹²⁹ Међутим, идеја није реализована јер се костајнички показао као dostatна брана кужној зарази на том подручју.

Негдје у то вријеме је већ био почео са радом контумац у Градишци. Вјероватно је био изграђен 1741. године, јер је сам план објекта датиран том годином. Био је подигнут на западној страни градишког утврђења,

¹²⁷ *Turski (osmanski) izvori za istoriju Crne Gore (1700–1913)*, dok. no. 87, Dubrovčani se žale Trebinjcima na osmanske podanike..., 1407–1408.

¹²⁸ Бронза, *Аусџиријска њолиџика*, 296, 298.

¹²⁹ Гавриловић, *Грађа II*, 178–180; Храбак, “Кужне,” 29.

уз саму обалу ријеке Саве, што се касније показало као пропуст, јер је због излијевања ријеке контумац често плављен. Иначе, ријеч је било о систему објеката за контумацију који су саграђени од дрвета. Површином нешто већом од 5.000 m² овај градишки је био дупло већи од костајничког. Премда су се оба убрајала у ред мањих контумаца. Градишки контумац је 1774. године напуштен, дијелом и због реорганизације санитарног кордона, а дијелом и јер је сам главни објекат био у рушевном стању због труле дрвене конструкције, а ни остали, пратећи објекти, нису били за употребу.¹³⁰

На Сави је изграђен још један контумац, ријеч је о Бродском. Налазио се на мјесту некадашњег бродског утврђења, на ушћу ријеке Мрсунје, тако да је прилаз до њега био могућ само преко два моста. На тај начин су ефикасно изоловани заражени и они код којих се сумња на заразу од здравог становништва. На нову локацију контумац је премјештен 1770. године због пораста значаја Брода у трговинском промету.¹³¹

Поред санитарног кордона од изнимне важности су биле и благовремене информације о зарази. И најмање сумње и посредне информације су пријављиване. Тако пуковник Цетвиц 22. јуна 1756. године обавјештава банског намјесника да се од једног „турског Влаха“ чуло о појави куге у Новом, да би до августа мјесеца из предострожности на подручју Костајнице била обустављена сва „комуникација са турским сусједством“.¹³² Тек у октобру стигле су прецизније

¹³⁰ Salopek Bogavčić, "Od kontumca," 272–273. Салопек Богавчић као примјер великог контумца наводи земунски са површином од 60.000 m².

¹³¹ Salopek Bogavčić, "Od kontumca," 274.

¹³² Гавриловић, *Грађа II*, 643–644; 654–655.

вијести о епидемији. Наиме, сазнало се да су обољели секретар босанског валије и још четворица слуга. Куга је тако посредством паше и његове пратње стигла из Цариграда у Травник. У истом извјештају помиње се да је зараза избила и у Новом Пазару.¹³³ Будући да нема даљих вијести о овом кужном таласу он је вјероватно са доласком хладних, зимских мјесеци почео да јењава.

Обично се дешавало да се уз кужну инфекцију шире и друге заразне болести. Посебно су рањива била дјеца, гдје је и смртност била највећа. Мула Мустафа Башескија је 1765. забиљежио епидемију кашља међу сарајевском дјецом, а 1772/1773. године поред великог кашља, дјеца су оболијевала и од заушница и крзамака (морбила).¹³⁴ Међутим, смртност од ових болести није се могла мјерити са оном у вријеме великих кужних таласа, какав је на примјер био онај 1782–1783. године.

Према свједочењу Башескије пред крај љета 1782. године болест се прво појавила у близини Сарајева, у мјесту Љубогошта, манифестујући се са само неколико смртних случајева. И поред тога, инфекција се проширила ка Чељиговићима и Вратнику, затим Бањском бријегу, Али-пашиној махали и Ћурчића махали. Зараза се у Сарајеву током зиме примирила, а онда је наново, много јачом жестином, букнула након Ћурђевдана 1783. године. Башескија је свједочио да се дневно сахрањивало 20 до 30 особа, а некад и више. Према његовој процјени у Сарајеву је том приликом

¹³³ „... auch in Novi Passar, und nicht Novigrad, welches in Servien gegen Nissa liegt, diese sich geäußert habe, und umb sich greifen beginne...” Гавриловић, *Грађа II*, 667.

¹³⁴ Лужија, “Биљешке,” 64.

од куге преминуло око 8.000 људи.¹³⁵ Инфективни талас је обухватио и Нову Варош, Нови Пазар, Високо, Крешево, Фојницу и Травник. Само у сутјешкој жупи је умрло око 900 особа.¹³⁶ Крајем 1783. године инфекција је почела да јењава.

До краја вијека јављало се још неколико спорадичних кужних таласа, слабијег интензитета. Углавном су њене жртве тада били они најрањивији, дјеца, као што је то био случај 1795. и 1797. године.¹³⁷

Поред куге, 1775/76. године забиљежио је Мула Мустафа Башескија да је „много старца и старица умрло од болести грознице“. Исте године обољевали су људи и од повишене температуре. Забиљежио је љетописац занимљиву ситуацију када је жена Ахмед-баше Велихоџића савладана од болести скочила у бунар, из ког је сама касније изашла „када се отријезнила“.¹³⁸

Епидемије куге које су током 18. вијека погађале Босански ејалет донијеле су велике жртве. Увијек је страдало Сарајево у већој или мањој мјери као највећи град ејалета и важно путно чвориште, слична судбина пратила је и херцеговачка насеља кроз која су вијековима уназад ишли каравански путеви. За разлику од сусједства у Босанском ејалету нису предузимане систематске активне мјере да би се ширење заразе зауставило или макар обуздало. Треба рећи, куга је у Босански ејалет углавном стизала из других градова Османског царства и то претежно посредством трговачког промета. Тако је дубровачки санитарни канцелар почетком 19. вијека изјавио да је Дубровчане

¹³⁵ Bašeskija, *Ljetopis*, 276–277, 285–287.

¹³⁶ Benić, *Ljetopis*, 294; Храбак, “Кужне,” 35.

¹³⁷ Лужија, “Биљешке,” 65

¹³⁸ Bašeskija, *Ljetopis*, 185–186.

искуство научило да „када год је куга у Солуну, она брзо стиже и у Босну“.¹³⁹

Поред кужних инфекција нарочито су опасне биле дјечије заразне болести које су собом носиле велики број жртава.

Заразне болести су тако у релативно кратком временском интервалу од 1739. до 1788. године у значајној мјери утицале на етничку структуру Босанског ејалета.

¹³⁹ Filipović, “Oko kuge,” 68

IV ТИМАРСКО-СПАХИЈСКИ СИСТЕМ У 18. ВИЈЕКУ

УДОБА КЛАСИЧНЕ ОСМАНСКЕ ДРЖАВЕ основна подјела становништва на аскер и рају дефинисана је још у 15. вијеку канун-намом султана Мехмеда II Освајача. Оваква султанска законодавна интервенција је била неопходна будући да шеријатско право не познаје подјелу на друштвене сталеже. Аскер–војнички, владајући сталеж (класу) су чинили тимарници, спахије. С друге стране, у подређену класу–рају можемо убројати османске поданике хришћане и муслимане, произвођаче и земљораднике који су за разлику од војничке класе плаћали даждбине.¹⁴⁰

Када је ријеч о статусу немуслимана у Османском царству он је дефинисан шеријатским правом, још у предосманско доба. Основу чини тзв. „Омаров уговор“ који се приписује халифама из 7. или 8. вијека, Омару I или Омару II, а сачуван је у текстовима из 11. и 12. вијека.¹⁴¹ Ријеч је о својеврсном споразуму (zimmet) исламске државе и немуслиманских поданика–зимија (zimmi) којим се ови потоњи обавезују

¹⁴⁰ Халил Иналцик, *Османско царство*, 102, 156–157; Carter Vaughn Findley, “Political culture and the great households,” in *The Cambridge History of Turkey, Volume 3, The Later Ottoman Empire, 1603–1839*, ed. Suraiya N. Faroqhi (Cambridge: University Press, 2006), 65–66.

¹⁴¹ Александар Фотић, “Између закона и његове примене,” у *Приватни живот у српским земљама у освић модерној доба*, прир. Александар Фотић (Београд: Clio, 2005), 36–37.

да ће поштовати одредбе исламскога права, а с друге стране гарантује им се право на живот, личну слободу, имовину и слободу вјероисповјести. Зимије су уживале и одређену врсту аутономије у домену вјерског права, које је у то доба обухватало породично наследино и тестаментарно право. Због тога што су били ослобођени војне обавезе, зимије су биле дужне држави плаћати посебан порез, главарину (џизју или харач).¹⁴² Прописане шеријатске норме у односу на зимије су заиста биле ограничавајуће.¹⁴³ Међутим, у Османском царству оне нису у потпуности примјењиване.

Зимије су тако имали право на вршење вјерских обреда, право да посјећују и обнављају своје вјерске објекте, али у већ постојећим габаритима, без проширивања и дограђивања. Било је случајева да су се проносиле лажне вијести о грађењу већих сакралних објеката него што је то било прописано дозволом о градњи или обнови коју су издале управне власти. У

¹⁴² Mehmet Akif Aydin, "Pravo kod Osmanlija," u *Historija Osmanske države i civilizacije*, ur. Ekmeleddin Ihsanoğlu (Sarajevo: Orijentalni institut, 2004), 571–572; Џејн И. Смит, "Ислам и хришћанство" у *Оксфордска историја ислама*, прир. Џон Л. Еспозито (Београд: Clio, 2016²), 302–303; Фотић, "Између," 36–37.

¹⁴³ Подбројаћемо само неке од ограничавајућих одредби: обавеза предавања шеријатских пореза, исказивање поштовања према муслиманима уз склањање с пута и уступање мјеста, гошћење муслиманских путника до три дана, забрана изградње нових цркава и манастира, гласног јавног богослужења и истицања вјерских обиљежја, употреба клепала и звона и сахрањивање у близини муслимана, забрана вјерског преобраћања муслимана, забрана подражавања муслимана у одијевању, фризури и говору, забрана јахања и ношења оружја, забрана продаје недопуштених намириница и пића муслиманима, забрана подизања кућа виших од муслиманских, забрана склапања брака између муслиманке и немуслимана. Фотић, "Између," 37.

једном таквом случају босански валија Гурмучи Јеген Мехмед-паша је 1743. године тражио од тешањских локалних власти да провјере гласине да се тамошње зимије при обнови својих објеката нису држале ранијих облика и обима.¹⁴⁴ Овакви случајеви нису били изузетак. Знамо да је 1752. године валија Ахмед-паша Ћуприлић тражио од кадија Тешња и Дервенте да се утврди да ли се хришћанска раја усудила да „противзаконито и без царске наредбе врше поправке и преуређење цркава“.¹⁴⁵ Евентуалне неправилности изграђеног објекта требале су бити отклоњене тако што би се донијела одлука да се дограђени дио поруши. Међутим, код лакомих паша рушење се могло и избјећи уколико би му се дала одређена количина новца или других дарова.

У Босанском ејалету у 18. вијеку подмитљивост службених лица, поготово у мањим срединама, је попримила огромне размјере. Тако је фра Маријан Богдановић 1765. године забиљежио трошкове које су имали при исхођењу дозволе за обнову у пожару пострадалог самостана. Тако су мули (судија високог ранга) дали 150 гроша, његовом двору 30, ћехаји 10, кафеџији један и по, мухзурији два, састављачу арза (молбе) 12, затим још 150 Ибрахим-аги Мангурићу за путне трошкове да арз буде достављен у Цариград и још му је обећано 60 гроша ако донесе ферман (до-

¹⁴⁴ Enes Pelidija, "Prošlost Tešnja i njegove okoline u XVIII stoljeću," *Analī Gazi Husrev-begove biblioteke*, no. 39 (2010): 91–92. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=140241>

¹⁴⁵ *Sidžil Tešanjskog kadiluka iz druge polovine XVIII vijeka (1165–1204/1752–1790)*, Monumenta turcica historiam slavorum meridionalium illustrantia, serija V, knj. 2, prir. Aladin Husić (Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu-Orientalni institut i Opća biblioteka Tešanj), Bujrulđija Ahmed-paše Ćuprilića (1.3.1752), 63–64.

зволу за обнову).¹⁴⁶ Напослѣтку, поред свих финансијских издатака тражени ферман тог пута нису успјели добити.

Оптужбе за подражавање муслимана у одијевању и за кориштење недозвољеног спектра боја на одјевним предметима током 18. вијека постају све учесталије. Наиме, према шеријату зимије су морале да носе одјећу једноставног кроја и неупадљивих, загаситих боја. С друге стране, улема је у настојању да османско друштво врати традиционалним „изворним“ вриједностима давала подршку султанима који би такво понашање забрањивали. Ипак, долазило је до кршења ових норми. Познато је да су сарајевски Јевреји добили од кадије забрану да не смију носити жуту и црвену обућу.¹⁴⁷

Понекад су оптужбе за кршење шеријатских норми од стране зимија биле и погодан начин за богаћење појединих несавјесних кадија. Они су извлачили новчана средства преко наплате казни или су пак узимајући мито омогућавали лицима да им казна буде умањена или чак да је у потпуности избјегну.

У појединим случајевима конверзије на ислам су се показивале као погодан начин за избјегавање казни. Башескија наводи примјер сарајевског ћурчије који је добацио неким мајсторима непристојне ријечи. Када су га ови пријавили мутеселиму да га казни, овај је примио ислам и уписао се у јањичарски одред гдје га поставише за ћурчи-башу. Народ га је прозвао мула Осман, јер је добио лијепу одјећу кад је постао муслиман.¹⁴⁸

Наравно, конверзије су биле и начин за успон на друштвеној лествици. Иако у 18. вијеку број прела-

¹⁴⁶ Bogdanović, *Ljetopis*, 58.

¹⁴⁷ Bašeskija, *Ljetopis*, 224.

¹⁴⁸ Bašeskija, *Ljetopis*, 343.

зака на ислам опада у односу на ранија времена, ипак су постојали. Тако је остало забиљежено да је 1784/85. године један угледни ћурчија–зимија примио ислам и добио име Осман, а и један Јевреј је исто тада прешао на ислам и добио име Салих. Према Башескији „овиј дана је много немуслимана примило ислам.“¹⁴⁹

У цјелини гледано положај зимија јасно је био детерминисан нормама шеријатског права. Права и обавезе које су уживали увијек су имала исходиште у чињеници да они нису припадали исламу као владајућој религији. Иначе, зимије су у друштвеној подјели становништва припадале рајетинском слоју.

Раја као потчињено становништво је имала различита феудална оптерећења. Наиме, феудалне обавезе потчињеног становништва у Османском царству се могу подијелити на оне које су дефинисане шеријатским правом и оне који су ванредног карактера или пак имају обичајно обиљежје. У шеријатске намете спадају: главарина (харач), ушур (десетина; обично се односи на порезе у натури, прим. аут.) и зекат, као и све остале дажбине од прихода земљорадње и сточарства. Углавном ријеч је о феудалној ренти, од које султан, односно сама држава, није имала никакве користи.¹⁵⁰

Претходно поменути порез џизју или главарину дају одрасли мушкарци немуслимати, који по правилу не учествују у одбрани земље и дају га као знак лојалности и покорности и тиме стичу статус зимија. Од плаћања су били ослобођени жене, дјеца, изнемогли старци, сиромаси и просјаци, те инвалиди и слијепа

¹⁴⁹ Bašeskija, *Ljetopis*, 311.

¹⁵⁰ Avdo Sućeska, "Promjene u sistemu izvanrednog oporezivanja u Turskoj u XVII vijeku i pojava nameta teklif-i-sakka," *Prilozi za orijentalnu filologiju*, no. 10–11 (1961): 75–76.

лица уколико нису били богати. Свештена лица су подлијегала плаћању џизје уколико је манастир био богат. У том случају манастирски старјешина је за њих давао џизју.¹⁵¹ Лоше стање у османским финансијама дошло је на видјело још половином 17. вијека, током Кандијског рата. Порески систем је вапио са реорганизацијом. Реформа џизје спроведена је у вријеме краткотрајне владавине Сулејмана II (1687–1691). Султан је укинуо војни порез на кампању, сковао је нови новац од бакра и сребра и џизју усмјерио у државни буџет. Према имовинском стању обвезници су били разврстани у три категорије. Реформа је почела 1690–1691. године у областима око Цариграда, да би се у раздобљу од 1700. до 1703. године проширила на балканске провинције.¹⁵² Прописано је да се на име џизје од богатих наплаћују четири дуката, од средњег сталежа два и од најсиромашнијих један дукат. Вриједност дуката је обрачунавана према важећем курсу.¹⁵³

Другу групу феудалних намета чине они које је на рају наметала држава према својим потребама и нахођењу. У 16. вијеку, у вријеме класичног Османског царства, у оквиру ванредних намета биле су само обавезе: крчења путева, оправке мостова и изградње градова, као и обезбјеђења преноћишта за војску, обезбјеђења хране за војску и реквизиција хране и стоке. У појединим случајевима ове обавезе су пре-

¹⁵¹ Hamid Hadžibegić, “Džizja ili harač,” *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, no. 5 (1955): 51.

¹⁵² Linda T. Darling, “Public finances: the role of the Ottoman centre,” in *The Cambridge History of Turkey, Volume 3, The Later Ottoman Empire, 1603–1839*, ed. Suraiya N. Faroqhi (Cambridge: University Press, 2006), 125.

¹⁵³ Hadžibegić, “Džizja,” 43.

тваране у новчана давања, јер није било прилике или потребе да сви обвезници буду оптерећени физичким пословима. У наредним стољећима због опште кризе у Царству и урушавања тимарско-спахијског система број ванредних намета почео је рапидно да расте, тако да ће их у 18. вијеку бити чак 97, од који су неки још тада постали стални. Ванредним пореским наметима у почетку су се углавном окориштавали држаоци феудалних лена. Упоредо са слабљењем централне власти број ванредних пореских намета и то оних за интересе и рачун представника провинцијске власти је растао. Током 17. вијека неки од тих намета добијају чак обичајни карактер и од тада бивају разрезивани код кадије, завођени у дефтере и сакупљани на исти начин као и редовни порези. Овим ванредним пореским оптерећењима привремено су рјешавана питања финансирања провинцијских носилаца власти и за кратко вријеме тај притисак је био уклоњен са централне управе. Међутим, дугорочно гледано оваква пракса је доносила више штете него користи. Мада их је толерисала, у основи Порта није подржавала ове намете и настојала је да пронађе ефикасне начине да такву праксу докине. Због тога је пристала да озакони изведене промјене у фискалном систему тако што је увела порезе познате као ратна помоћ (*imdad-i-seferiye*) и мирнодопска помоћ (*imdad-i-hazariye* или *таксит*) у корист намјесника провинција и санџака. Наведени порези су прво уведени у Анадолији и Румелији (1717, 1718 и 1719. године), а потом 1720. године у Босанском ејалету.¹⁵⁴

¹⁵⁴ Sućeska, "Promjene," 96, 104, 105, 107; Avdo Sućeska, "Novi podaci o nastanku i visini taksita u Bosni," *Prilozi*, 10/2 (1974): 139; Avdo Sućeska, "Taksit. Prilog izučavanju dažbinskog sistema u našim ze-

Специфичност таксита огледала се у томе да су њиме били оптерећени сви, односно и знатан дио муслиманског сеоског становништва и исто тако и градског. Ова појава је везана и са процесом читлучења када се као директни посједници земље умјесто раје јављају и друга лица. Порез је значи падао на земљу, независно од тога ко су њени држаоци. Други разлог општег опорезивања је немогућност да сам рајетински слој сноси овај порез због раста износа ванредних намета почев од средине 17. вијека. Разрезивање таксита вршено је на суду уз учешће и са знањем кадије, службеника и угледних људи (ајана). У прво вријеме у прикупљању таксита учествовала су разна лица, у првом реду сеоске старјешине, имами, а касније ће ту улогу преузети ајани. Таксит је прикупљан два пута годишње у двије рате. Отуда и сам термин таксит-рата. Прва рата (дио) је унапријед разрезивана, јер су ти трошкови већ били познати. Док се за други дио нису могли унапријед предвидјети трошкови који ће настати за наредних шест мјесеци, стога је овај дио таксита прикупљан „ретроактивно“. Управо такав начин прикупљања отварао је врата многим злоупотребама. Једна од најчешћих која је практикована у Босанском ејалету јесте урачунавање другог дијела таксита у први, фиксно одређени дио. Међутим, то није била једина незаконита радња при сакупљању таксита. Треба имати у виду да је број малверзација у фискалној политици царства средином 18. вијека почео да се драстично повећава. Конкретно, кадије и ајани почињу да уносе нове доприносе за своју корист,

mljama pod turskom vlašću,” *Godišnjak Pravnog fakulteta*, no. VIII (1960): 339–340.

или пак да намећу двоструки износ таксита, наравно, опет за своје потребе. Султани су покушавали својим наредбама да разрезивање и прикупљање таксита врате њиховим изворним принципима. Међутим, у томе нису успјели, дијелом и због тога што се локалне власти нису обазирале на ова Портинастајања.¹⁵⁵

Малверзације се нису само ограничиле на разрезивање и прикупљање таксита, злоупотреба је било код маликане. Маликана у 18. вијеку означава доживотни закуп државних добара. Маликана као доживотни закуп пореза уведен је 1695. године и то прво у Дамаску, Алепу, Дијарбекиру, Мардину, Адани, Малиатији, Ајнтабу и Токату. До тада су државна добра кориштена путем мукате, односно једногодишњег закупа. Претпоставка је да је због тешког финансијског положаја узрокованог кризом, а и чињенице да се Царство крајем 17. вијека налазило у рату, држава прибјегла предаји неких својих хасова мијењајући начин експлоатације од мукате у маликану. Висина маликане када је једном у конкретним случајевима установљена је вриједила до краја закупчевог живота, на тај начин му омогућивши да се богати. Закупац је имао право да на посједу убире све оне дажбине које су до тада припадале држави. Такође, он је имао и одређене управно-полицијске ингеренције, јер се у односу на потчињене сељаке он налазио у позицији земљишног господара. Велики везир је 1715. године укинуо маликане изузев оних поменутих у оригиналном документу, али двије године касније маликана је поново враћена и чак проширена. Тај ванредни прилив средстава је омогућио, између осталог и луксузан

¹⁵⁵ Sućeska, "Taksit," 340, 352–353, 355, 357, 358–359.

живот на османском двору у доба лала.¹⁵⁶

Једна од обавеза становништва током 18. вијека било је учествовање у градњи и обнови тврђава. Овај намет у Босни правдан је специфичним положајем ејалета као царскога серхата (крајишта). У таквим приликама становништво је по више дана било одсутно од својих кућа, запустајући тако своје усјеве и одгађајући вријеме сјетве, односно жетве. Стога не чуди што су се према овом намету јављали отпори међу становништвом. Имамо примјер из јуна 1768. године када је босански валија бујрулдијом обавијестио капетана столачке тврђаве и тамошњег диздара да „су неке аге и становници, муслимани и раја, отказали послушност и неће да помогну изградњу тврђава у Босни“.¹⁵⁷

Важна установа у османском пореском систему је и муафијет. Под муафијетом подразумевамо ослобађање одређених категорија становништва од пореских давања. У Босанском ејалету је муафијет примјењиван на градско становништво, што је укључивао и хришћане и Јевреје. Затим, ослобођење се односило на спахије, припаднике војних редова, потом весларе, рударе, влахе (сточаре) и њихове старјешине.¹⁵⁸ Муа-

¹⁵⁶ Darling, "Public," 126–127; Avdo Sućeska, "Malikana (doživotni zakup državnih dobara u Osmanskoj državi)," *Prilozi za orijentalnu filologiju*, no. 8–9 (1959): 112–113, 116, 120–121.

¹⁵⁷ Pinjuh, "Hajdučija," 124.

¹⁵⁸ Avdo Sućeska, "O mu'afiyet-u u bosanskom ejaletu," *Prilozi*, no. 22 (1986): 236–239. Више о муафијери у Azra Gadžo Kasumović, "Obnovljena muafnama Novog Jajca/Varcar Vakufa iz 1734. godine i ehaliya," *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, no. 37 (2016): 25–42. <https://anali-ghb.com/index.php/aghb/article/view/361/705>; Elma Korić, "Banjalučka muafnama iz 1588. godine," *Prilozi za orijentalnu filologiju*, no. 54 (2005): 181–188. <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=115531>

фијет је примјењиван с циљем економског оснаживања постојећих чаршија или пак као врста подстицаја при оснотку нових касаба.

Поред муафијета један од начина ослобођења муслиманског становништва од пореских намета био је прелазак у статус аскера. Наиме, у 18. вијеку муслиманска раја је рачунала на то да након ступања у јањичарски војни ред и стицања статуса аскера, буде ослобођена од пореских давања.

Иначе, вјерска структура рајетинског становништва током 18. вијека се битно мијења у корист хришћана. Наиме, муслимани су, па и они у статусу раје, имали обавезу учешћа у рату, стога је велики дио њих изгубио животе у тим сукобима. Ваља имати на уму да су од средине 17. па до половине наредног стољећа вођена чак четири велика рата која су директно погађала и сам Босански ејалет. Већ 1703. године Порта је упутила наредбу кадијама и јањичарским сердари-ма Босанског ејалета којом су исти позвани да тачно утврде ко све припада јањичарском оцаку. У истом документу скренута је пажња да се током османско-аустријског рата (1683–1699), па чак и након његовог завршетка, већи број раје уписао у ред граничара и јањичара. Међутим, они су затим напустили тврђаве и вратили се у своје крајеве, гдје су одбијали наме-те правдајући се да имају статус јањичара.¹⁵⁹ Такође, епидемије куге и других заразних болести утицале су на смањење укупног броја становништва. Будући да су кужне инфекције погађале у првом реду град-

¹⁵⁹ Avdo Sućeska, "Pokušaji muslimanske raje u Bosni da se oslobode rajinskog statusa u XVIII stoljeću," *Dijalog-Časopis za filozofiju i društvenu teoriju*, no. 01+02 (2003): 196. <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=197627>

ско становништво, муслимани као већина у урбаним насељима су имали највише жртава. Истовремено, услед миграционих кретања, прије свега усељавања са подручја Црне Горе, Херцеговине и Далмације број хришћанске раје био је у порасту.¹⁶⁰ Александар Фотић је у свом раду, који се базира на сицилима битољског кадије, изнио претпоставку да се термин раја, као ознака друштвеног слоја, још од првих деценија 18. вијека искључиво односио на хришћанско становништво. Фотић је ту границу помјерио неколико деценија уназад у односу на до тада заступљен традиционални став да је у питању средина 18. вијека. Наиме, Фотић сматра да је разлика вјерска, а не друштвена.¹⁶¹

Увођењем ванредних пореских оптерећења у царству током 18. вијека јављала се и потреба за повећањем броја чиновника или повјерљивих људи који би били одговорни за њихово прикупљање. Стицајем таквих околности на сцену ступају ајани.

Установа ајанлука је уско повезана са ванредним пореским наметом-такситом. Иако је сам термин ајан у дословном преводу у значењу угледан човјек познат и раније, док се сама установа ајанлука први пут помиње 1748. године. Због нарастања одређених врста државних послова било је неопходно да се уведе и установа ајанлука. Из једног фермана с краја 18. вијека видљиво је које су дужности ајана. Ту је прије свега уопштено формулисана синтагма „старање о државним пословима“, затим разрезивање и убирање

¹⁶⁰ Sućeska, "Pokušaji," 195.

¹⁶¹ Aleksandar Fotić, "Tracing the Origin of a New Meaning of the Term Re'aya in the Eighteenth-Century Ottoman Balkans," *Balkanica*, no. XLVIII (2017): 55–66. <https://dais.sanu.ac.rs/handle/123456789/6107>

ванредних и других намета, те брига о јавном реду и миру. Територијална надлежност једног ајана се поклапала с кадилуком. Често се дешавало да је установа ајанлука бивала накалемљена на још неке функције, тако су у Босанском ејалету функцију ајана веома често обављали капетани.¹⁶²

Ајани тако постају истакнути лидери у одређеној заједници на чији се утицај централна власт у тешким тренуцима ослањала. Ова лукративна функција пружала је могућност за индивидуално богаћење и породично уздизање у друштвеној заједници, будући да је установа ајанлука могла бити насљедна у једној капетанској или беговској породици. Због тога су кориштена, углавном новчана средства за куповину, односно стицање положаја. Од друге половине 18. вијека на нивоу цјелокупнога царства постојале су тенденције да се отклоне малверзације при самом избору ајана, као и да се предуприједе различите врсте злоупотреба којима су подлијегали одређени ајани. Стога су издата два царска рескрипта, за Румелију 1765. и за Анадолију 1766. године којима је предвиђено да се „поштене и способне особе“ предлажу за ајане, а централна власт, односно велики везир, би од понуђених требао изабрати најкомпетентнију особу.¹⁶³

¹⁶² Avdo Sućeska, *Ajani. Prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka* (Sarajevo: Naučno društvo SR BiH, 1965), 15–16, 92, 93, 100.

¹⁶³ Fikret Adanir, “Semi-autonomous provincial forces in the Balkans and Anatolia,” in *The Cambridge History of Turkey, Volume 3, The Later Ottoman Empire, 1603–1839*, ed. Suraiya N. Faroqhi (Cambridge: University Press, 2006), 172–174. (157–185). У случају увођења незаконитих пореза ајан би бивао кажњен смртном казном. Таква судбина је задесила двојицу ајана у Македонији 1766–67. Ibidem, 174

Међутим, политичке околности су утицале да ова инвентивна идеја о избору ајана није заживјела. Једна од тих околности је и почетак рата са Руским царством. У времену непосредне ратне опасности чекање на везирску потврду подесног ајана чинило се као губитак времена. Због тога је 1769. године ферманом одређено да је за постављање ајана у неком граду или окруту довољна потврда локалног кадије.¹⁶⁴ Тиме је фактички озакоњен пут за будуће злоупотребе кадија и ајана при разрезивању и прикупљању таксита.

Поред додатних пореских намета, малверзација при њиховом сакупљању, умножавања непроизвођачког слоја становништва долази и до експанзије процеса читлучења. Наиме, читлучење је карактеристична појава која свој врхунац у Босанском ејалету доживљава у 18. вијеку, и један је од показатеља кризе тимарског система. Основне поставке тимарског система из времена класичне османске државе, одређивале су да спахија има право посједа на одређен земљишни посјед, с циљем уживања прихода са истог. На том посједу се налази раја која ужива ту земљу по основу најма, односно тапије. Тапију на миријско (државно) земљиште је издавао спахија као представник државе. Иначе, сам термин тапија у ужем смислу означава новчани износ који се плаћа приликом преузимања земљишног посједа (*resm-i tapu*). У суштини, тапија је документ којим се могло доказати право на држање и кориштење миријске земље. У 18. вијеку тапија садржи сва обиљежја из ранијег, класичног периода, поред којих је и тај да је правници још сматрају и уговором о доживотном закупу државне земље, између сељака

¹⁶⁴ Adanir, "Semi-autonomous," 175.

који земљу обрађује и државе која је оличена у лицу које тапију издаје. Тапија је тако постала формални документ којим се сељаку гарантује његово право да држи одређени посјед.¹⁶⁵

Читлучење као појава биљежи се још у вријеме класичне османске државе, чија је генеза у различитим дијеловима царства имала другачију динамику. Од Анадолије гдје се чифчијски односи махом успостављају у другој половини 16. вијека, па до простора Македоније гдје је тај процес нарочито био интензиван у другој половини 17. вијека. Када је ријеч о простору Босанског ејалета ток успоставе чифчијских односа је ишао нешто спорије. Авдо Сућеска читлучење дефинише као „процес преласка рајинске земље у посјед непроизвођачке класе“.¹⁶⁶ Наиме, посједник те земље (спахија) на основу тапије има осигурану сталност на земљи. Он наведену земљу може самостално обрађивати, а може исто тако то право посједа под одређеним условима уступити некој другој особи (читлук сахибији). Читлук сахибија осигурава за себе тапију на одређено земљиште уз обавезу да тимарнику плаћа законом предвиђене намете. Он на то земљиште може довести и населити рају/чивчије која ће то земљиште обрађивати, а може већ насељена раја која је то земљиште раније држала на основу тапије, да прихвати обавезе према новом посједнику (читлук-сахибији) уз већ постојеће обавезе према спахији.¹⁶⁷ Када је ријеч

¹⁶⁵ Миљана Ј. Тодоровић, „*Тапијски систем у XIX веку – османска заоставиштина јужнословенским народима*“ (PhD diss., University of Belgrade, 2016), 12, 42, 44, 48.

¹⁶⁶ Avdo Sućeska, „O nastanku čifluka u našim zemljama,“ *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, no. XVI (1965): 37–38.

¹⁶⁷ Fahd Kasumović, „Osmanska agrarna politika i nadmetanje za

о довођењу „нове“ раје на тај процес утицали су различити фактори попут опустјелих земљишта, усљед ратних сукоба или бијега раје са истих или досељавања становништва из других области, као што је био случај са православним досељеницима из Херцеговине, Црне Горе и Далмације. А када је ријеч о рајинском прихватању неповољних чифчијских односа Авдо Сућеска наводи различите злоупотребе које су практиковале спахије због њихових повећаних потреба за рентом, истовремено доводећи рају у тежак материјални положај.¹⁶⁸ Раја је у таквим околностима била принуђена да прихвати неповољне чифчијске односе.

У Босанском ејалету су спахије своје спахилуке претварали у читлуке и на тај начин су осигуравали да они и њихови потомци постану читлук сахибије. Читлуци су настајали и класичном куповином права тапије од стране заинтересованих лица, затим оживљавањем напуштених и у пољопривредном смислу запуштених имања, као и противправном узурпацијом,¹⁶⁹ обично уз употребу силе и паљење имања или уз различите злоупотребе приликом сакупљања пореза. Све ове злоупотребе само ће додатно погоршати положај потчињеног становништва. Стога онда не чуди што ће напосљетку овакво стање у тимарском систему водити ка побунама социјалног и политичког карактера.

Наиме, као што смо већ раније напоменули оп-

zemlju u jugoistočnoj Evropi (analiza čifluka u Bosanskom sandžaku od uspostavljanja osmanske vlasti do početka 17. stoljeća),” *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, no. 35 (2014): 110–111.

¹⁶⁸ Сућеска, “О настанку,” 46–51.

¹⁶⁹ Nihad Dostović, “Dva dokumenta iz Tuzlanskog sidžila iz 1054–55. h. g./1644–45. godine u Gazi Husrev-begovoj biblioteci,” *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, no. 33 (2012): 93. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=177999> ; Сућеска, “О настанку,” 52.

шта криза Османског царства током 18. вијека манифестовала се на свим пољима. Један од најочитијих примјера, којег смо већ раније истакли, је био видљив у немогућности државе да из постојећих буџетских средстава финансира провинцијску администрацију. Покушаји превазилажења тих потешкоћа, наићи ће на јак отпор у Босанском ејалету.

Побуне у 18. вијеку избиле су као реакција на државну пореску политику која је увођењем нових и озакоњењем постојећих ванредних пореских намета настојала да оствари фискалну стабилизацију. Увођење таксита, као пореза који је убиран у корист намјесника провинција и санцака, двадесетих година 18. вијека, и злоупотребе приликом његовог прикупљања иницираће, између осталог, велики талас побуна муслиманског становништва широм Босанског ејалета. Поред наплате овог пореза локалне власти су уводиле и додатне таксе и обавезе на становништво. Тако је уз основицу таксита наплаћивана и такозвана мубаширија којом су плаћани изасланици који су прикупљали порез и трошкови администрације у износу од 10%. Исплатом таксита нису подмириване све потребе валије, јер је честа била пракса да се за снабдијевање валијског двора намирницама, од становништва оне откупљују по знатно нижим цијенама од тржишних. Такође једна од обавеза становништва била је да приликом путовања валије очисти путеве, направи их проходним, оспособи мостове. Тешка обавеза је био кулук, односно изградња и поправка тврђава коју су обављали сви, и становништво и раја.¹⁷⁰ Сви ови на-

¹⁷⁰ Muhamed Hadžijahić, "Bune i ustanak u Bosni sredinom XVIII stoljeća," *Historijski zbornik*, god. 33–34, no. 1 (1980–1981): 101–102. Административни апарат је измишљао низ такси, нпр. за увиђај.

мети, како финансијски и тако и они који су подразумемијевали физички рад, чинили су страхан притисак на становништво. Због тога се већ у првој половини 18. вијека чују први гласови отпора.

У Мостару је 1735. године бивши цизједар мехтер Осман подигао побуну против плаћања ратне помоћи – имдади сеферије. Ферманом је наређено босанском валији Абдулах-паши да лично оде у Херцеговину и угуши побуну. Међутим, тамо га је дочекало више од 1.000 бунтовника.¹⁷¹ Бројчано надјачан паша није могао извршити Портино наређење, стога је то био разлог за његово свргавање.

На овом примјеру је очигледно да се народно незадовољство због нових пореских оптерећења у Босанском ејалету биљежи још тридесетих година 18. вијека. Оно ће нарочито ескалирати након закључења Београдског мира. Већ 1745. године били су видљиви јачи отпори пореској политици централне власти. Баш тада је у Босну на валијску позицију, по други пут, дошао Али-паша Хеким-оглу¹⁷² који се немило-

на лицу мјеста

¹⁷¹ Hadžijahić, "Bune i ustanak," 104.

¹⁷² Али-паша Хеким-оглу (1689–1758) је рођен у Цариграду. Његов отац Нух-ефендија је био лекар отуда и Али-пашин надимак Хеким-оглу. О његовој младости се не зна много. Постоји податак да је у вријеме султана Ахмеда III примљен на двор у службу напредујући до мјеста дворског капицибаше. Већ 1713. године послан је за војводу у вилајет Сивас. Велики везир Дамад Ибрахим-паша га је 1719. године именовао војводом Туркмена с титулом беглербега. Тиме је почео успон у његовој каријери. У наредних 30 година обављао је више војних и управно-административних служби. Неке од њих су: румелијски беглербег, сераскер источног ратишта у два наврата, велики везир (1732–1735; 1742–1743; 1755), намјесник у Босанском ејалету (1736–1740; 1745; 1747–1748), намјесник у Египту, намјесник на Криту,

срдно обрачунавао са противницима и настојао по сваку цијену прикупити расписане порезе. На рају је био ударен чак троструки таксит. Депутације које су долазиле да му се жале је затварао, а као одговор на побуну у Херцеговини послао је свога делибашу Влаhiniћа да присилно убире порез. Избили су нереди у којима је неколико особа изгубило живот, а овакво поступање Али-пашу је коштало положаја, па је након само шест мјесеци управе смијењен.¹⁷³

Талас побуна као израз отпора против прикупљања таксита се од 1745. до 1748. године ширио од Сарајева, до Мостара, обухвативши дио Херцеговине. Буна која је 1745. године отпочела у Сарајеву због пореза, брзо је попримила облик отпора против самог валије Али-паше, који је, као што смо већ напоменули, те године поново послан у Босну са задатком да пацификује ејалет и успостави ред. Будући да у томе, не само није успио, него је у ејалету подигао широку опозицију против себе, Порти није преостајало ништа друго него да га смијени са валијског положаја. Његов наслѣдник Бостанџи Сулејман-паша (1745–1747) не само да није успио обуздати немире, него је дошло до њихове ескалације и еволуције, па су социјални захтјеви скрајнути, а појавиле су се чак и сепаратистичке тежње код побуњеника. Носиоци тог новог покрета постају феудалци и јањичарске баше. Пор-

намјесник у Трапезунту, намјесник у Анадолу. Adem Handžić, “Bosanski namjesnik Hekim-oglu Ali-paša,” *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, no. V (1954–1955): 135, 138–140, 170–175.

¹⁷³ Авдо Сућеска, “Сељачке буне у Босни у XVII и XVIII стољећу,” *Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине*, no. XVII (1966–1967): 181; Handžić. “Bosanski namjesnik,” 171–172.

та је, полажући све наде у Али-пашу одлучила да га поново именује босанским валијом. У свом трећем и посљедњем мандату као босански валија, поново је наступио оштро. Позвао је к себи у Травник сарајевског кадију, барјактаре и аге. Обузет срџбом наредио је да се двојица барјактара погубе, а кадију је прогнао у Врандук. Увидјевши да насилним методама не постиже резултате, доцније је настојао према побуњеницима примијенити другачију, мирољубивију тактику. Да би их одобровољио он је 1748. године послао бујрулдију којом је поданике обавијестио да се одустаје од прикупљања таксита. Међутим, то није умирило незадовољнике. Напротив, захтјеви за његовом смјеном постајали су све гласнији. Не видећи други излаз Porta је попустила. Смјењен је крајем марта исте године.¹⁷⁴ Скоро двије године касније, негдје око 1750. године, најзад је дошло до смиривања ситуације у Сарајеву. Претходно је објешено дванаест побуњеника, док их је шест прогнано. Мухамед Хацијахић сматра да је разлог ових промјена што је у јањичарском оџаку у Сарајеву постављено потпуно ново руководство.¹⁷⁵ Оно је драстичним мјерама успјело да за одређено вријеме пацификује сарајевску чаршију.

Истовремено када је сарајевска буна била на врхунцу, у тузланском кадилуку је 1747. године отпор против давања таксита и других намета, кулминирао великом побуном муслиманског становништва. Наиме, сељаци овог кадилука су били у обавези да дају два таксита, један за издржавање босанског валије, а други за зворничког мутесарифа. Премда су већ

¹⁷⁴ Сућеска, "Сељачке буне," 182; Handžić. "Bosanski namjesnik," 172–173.

¹⁷⁵ Hadžijahić, "Bune i ustanak," 108.

сљедеће године коловође побуне похапшене народно незадовољство се није стишавало. Ескалирало је 1750. године када су сељаци навалили на град, освојили га, неке грађане побили, а затим након паљења по граду извршили пљачку стоке. У пожару је страдала и капетанова кула.¹⁷⁶

И у другим дијеловима ејалета било је видљиво је да побуне попримају све насилнији карактер. Поред отпора сиромашних маса високим пореским оптерећењима, ту су се појавиле и различите одметничке групе, које су вршиле терор и пљачку. Јако је тешко разазнати која група је присутна у конкретном случају. Будући да након истицања социјалних захтјева веома кратак пут је био до анархије. Свој бијес побуњене масе су исказивале нарочито на капетанима и њиховој имовини, превасходно јер су капетани били најјачи ослонци босанских валија. Такође, поједини капетани су вршили и ајанске функције, па су самим тим сносили и дио одговорности за прикупљање разрезаног таксита.

До 1752. године појавило се више одметничких група које су сијале страх по Босни. Султан Махмуд I (1730–1754) помиње неке од њих у свом ферману. Из прусачког кадилука одметници Чорбо Мехмед и Павловић Бекташ, којима се придружио и бивши капетан Гламоча Јусуф и Нуховић Хандан су удруженим снагама кренули на Ливно у којем се већ налазила једна одметничка група на челу са Абдулфетахом. Они су заједничким снагама напали ливањску касабу, заузели складиште оружја, узели топове, барут,

¹⁷⁶ Сућеска, “Сељачке буне,” 184–185. Побуњеници су између осталогa украли: 97 коња, 219 волова, 254 краве, 210 оваца.

пушке и напали на ливањског капетана. Кулу су му топовима срушили, а њега убили, као и дио његове личне пратње. Њихова обијест ту се није зауставила него су спалили куће педесет двојици људи за које су сматрали да су капетанове присталице, док су рају опљачкали узевши им стоку.

Исте године одметници Џин Џафо и Мисурача Сулејман су опсјели тешањску тврђаву у намјери да убију тамошњег капетана. Успут су пљачкали „храну муслимана и сироте раје и амбаре им порушили“. Док су из тузланског кадилука успјели да украду двадесет двије пушке. Све су радили из чисте обијести, јер опљачкану храну нису планирали задржати за своје потребе, него спалити.¹⁷⁷ Из једног другог документа ми сазнајемо да су ова двојица одметника били јањичари, па је послана наредба јањичарском аги да они буду што прије пронађени и изведени пред „Диван Босне“ да би им се судило.¹⁷⁸

Тешањски кадилук и његова утврда били су на мети још једне одметничке групе на чијем челу се налазио Сулејман Расочан. Они су 1752. године опсједали тврђаву с намјером „да куће пале, а имовину и ствари пљачкају и разносе“, а сву заплијењену стоку да искористе за исхрану својих војника. Босански валија Ахмед-паша Ћуприлић позвао је капетане и аге Врандука, Дервенте, Маглаја и Добоја да са војском крену „на споменуту руљу“ која се усудила да „устане на побуну“.¹⁷⁹ Немамо даљих вијести како је ова акција

¹⁷⁷ *Sidžil Tešanjskog kadiluka iz druge polovine XVIII vijeka (1165–1204/1752–1790)*, Ferman (29.9.1752), 52–54.

¹⁷⁸ *Sidžil Tešanjskog kadiluka iz druge polovine XVIII vijeka (1165–1204/1752–1790)*, Naredba Ahmed-paše Ćuprilića (26.11.1752), 56.

¹⁷⁹ *Sidžil Tešanjskog kadiluka iz druge polovine XVIII vijeka (1165–*

завршила. Можемо претпоставити да су побуњеници поражени, будући да се као ухапшеник Расочан помиње у децембру 1752. године.¹⁸⁰

Тешањ и његова околина за кратко вријеме су постали један од носилаца побуне против пореске политике Порте. У тешањском кадилуку своје присталице окупио је кадија Абдурахман-ефендија Мухаремија, он је у више званичних докумената означен као главни подстрекач побуна. Наиме, он је био Сарајлија који је кадијску дужност обављао у Тешњу. Фра Бенић¹⁸¹ за њега каже: „То бијаше страшан кадија и доста праведан“.¹⁸² Уживао је велики углед у народу, али не треба сметнути с ума да онога тренутка када је иступио против Порте његова судбина је била запечаћена. Стога је Мухаремијина популарност међу масама прије била утег, него што му могла бити од помоћи. Порта је 1750. године донијела ферман којим га је осудила на смрт и затражила да се његов глава пошаље у Цариград. У то вријеме он се већ налазио у Сарајеву добро чуван од

1204/1752–1790), *Naredba Ahmed-paše Ćuprića* (19–29.9.1752), 54–55.

¹⁸⁰ Hadžijahić, „Bune i ustanak,” 111.

¹⁸¹ Боно Бенић је рођен око 1708. године у селу Ћатићима, у сутјешком крају. О раним годинама његовог живота не зна се много. Познато је да су га родитељи када је имао десетак година дали у сутјешки самостан да тамо стекне прво образовање. Са петнаест година је ступио у фрањевачки ред. Затим је отишао у Италију на студије филозофије и теологије. По завршетку студија по годину дана је провео у Шибенику и Заострогу, да би се коначно 1734. године вратио у Краљеву Сутјеску. Двије године доцније је постао сутјешки гвардијан. Касније је гвардијанску дужност обављао и у Крешеву и Фојници. Године 1748. постао је дефинитор Босанске провинције, а 1759. њезин кустос. У два наврата је био и провинцијал. Фра Боно Бенић је преминуо у Краљевој Сутјесци 25. марта 1785. године. Beniћ, *Ljetopis (Uvod)*, 11–12.

¹⁸² Beniћ, *Ljetopis*, 158–159.

својих присталица. Касније ће се он поново вратити у Тешањ на своју дужност кадије, коју је обављао до августа 1752. године након чега је напушта и поново одлази у Сарајево.¹⁸³ Његов прелазак у Сарајево поклапа се са именовањем Мехмед-паше Кукавице на мјесто чауш-баше са ванредним овлашћењима. Међутим, Мухаремија се ни ту није дуго задржао, него је кренуо да предводи устанике на терену. Фактички је руководио устанком у Зворничком санџаку. Супроставио се зворничком капетану који је силом почео од народа да наплаћује контрибуцију. Мухаремија је са мноштвом баша отишао под Зворник и заузео га. На то је, тада већ валија Мехмед-паша, окупио војску и кренуо да ослободи зворничку тврђаву, том приликом погинуо је и Мухаремија. До погибии је највјероватније дошло услед издаје од стране неког од његових дотадашњих присталица. Не зна се тачно када је то било, али се Мухаремија помиње међу погинулима у једном документу из јуна 1755. године.¹⁸⁴

Будући да се анархично стање у централном дијелу Босанског ејалета није смиривало нови босански валија Мехмед-паша Кукавица¹⁸⁵ је 1753. године кренуо

¹⁸³ Pelidija, "Prošlost Tešnja," 102–103.

¹⁸⁴ Hadžijahić, "Bune i ustanak," 112–113, 116–117.

¹⁸⁵ Мехмед-паша Кукавица је рођен у Фочи, непознате године. Историчар Алија Бејтић је тврдио да су Кукавичини преци поријеком били од православне породице Павловић из Попа. О Мехмедовим раним годинама нема много података. Постоји предање да је његов отац био алајбег у Фочи, па се претпоставља да је и Мехмед своју службу отпочео у Босни, а онда је напредовао и стигао до Цариграда гдје је обављао дужности капицибаше, а касније чаушбаше (шеф дворског церемонијала). Крајем септембра 1752. премјештен је у Босну, као посебни султанов изасланик да би увео ред у ејалету. Након два мјесеца унапријеђен је на мјесто самог паше Босанског ејалета и на том положају је остао

у обрачун и са осталим одметницима. У наредби коју је упутио тешањском кадији, капетанима, ајанима, неферима, захтијевао је да прије његовог доласка у кадилук одметници буду похватани „живи или мртви“.¹⁸⁶ У једном судском документу тврди се да су у тешањском кадилуку одметници „пљачкали и разносили имовину и ствари муслимана“ затим да су „они по својој природи насилници и бунтовници и стално сију неред“.¹⁸⁷

Као побуњеници јављају се и припадници војске, па је у једној наредби тридесет двојици нефера одметника смртна казна преиначена у затворску, коју су требали служити у тешањској тврђави. Међутим, диздар (чувар тврђаве) је примио мито и дио осуђеника је пустио из затвора, стога је наређено да буде кажњен.¹⁸⁸

Један од центара побуне било је опет Сарајево. Тамо су нереди почели након више састанака које су јањичари одржали, па су затим напали кафану и куће

до почетка јула 1756. године, а онда је именован за валију у Негропонту, а онда је поново у августу 1757. именован за босанског валију и ту је остао до августа 1760. Упућен је као намјесник у Јањину, а онда у прогоство на Крит и тамо је негдје у јуну 1761. погубљен. Alija Bejtić, “Bosanski namjesnik Mehmed-paša Kukavica i njegove zadužbine u Bosni (1752–1756 i 1757–1760),” *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, no. 6–7 (1958): 79–87.

¹⁸⁶ *Sidžil Tešanjskog kadiluka iz druge polovine XVIII vijeka (1165–1204/1752–1790)*, Naredba Mehmed-paše Kukavice (29.8.1753), 81–82.

¹⁸⁷ *Sidžil Tešanjskog kadiluka iz druge polovine XVIII vijeka (1165–1204/1752–1790)*, Arz tešanjskog kadije Mustafe (22.11.1753), 94. Кадија као одметнике именује Сулејман Расовчак и брат му Јусуф, Бакир из Теслића, Мухаремија и Халил (син погубљеног хоџе Раме).

¹⁸⁸ *Sidžil Tešanjskog kadiluka iz druge polovine XVIII vijeka (1165–1204/1752–1790)*, Bujruldiya Mehmed-paše Kukavice (12.12.1753), 93.

двојице ајана.¹⁸⁹ Док је валија Мехмед-паша Кукавица гушио једну за другом побуну и гасио устаничка жаришта по Босни, није се много мијешао у сарајевске прилике. Њему је одговарало да је у добрим односима са јањичарским оцаком и да су му доступни контингенти војске за гашење побуна. Међутим, у Сарајеву је ситуација била анархична. Безвлашће се осјећало на сваком кораку. „Необуздани људи су узели толико маха да нису имали нимало страха ни бојазни од старјешина“ свједочио је Мула Мустафа Башескија. Грађани су се подијелили у двије фракције и међусобно се сукобљавали. Као најистакнутији „јарамази“ (башескије) како их Башескија назива истакли су се Халилбашићи и Морићи.¹⁹⁰ Валија се отворено жалио Порти на Халилбашиће да имају групу од око 300 људи, да врше нападе, пљачке, отмице на путевима. Они су у рогатичком кадилуку, на Гласинцу извршили напад на имање заима Омера Бабића, ту су побили неколико особа, извршили пљачку и паљевину и наставили даље ка југоистоку. У акцијама према Вишеграду придружили су им се и Морићи, Мехмед и Ибрахим, који су такође имали уза се око 300 својих присталица. Порта је захтијевала безусловно уништење ових одметника. Негдје крајем фебруара, почетком марта 1757. године отпочета је акција против побуњеника.¹⁹¹

Нови валија Камил Ахмед-паша, почео је да сабира војску за коначни обрачун. Тако је у марту 1757. године упутио писмо тешањском кадији, капетану, агама, забитима и неферима. Тражено је да се опреми 200 нефера пјешака и да се крене на побуњенике у

¹⁸⁹ Hadžijahić, “Bune i ustanak,” 105.

¹⁹⁰ Bašeskija, *Ljetopis*, 35.

¹⁹¹ Hadžijahić, “Bune i ustanak,” 117–119.

Сарајеву.¹⁹² У међувремену и Сарајлије су почели са ликвидацијама јарамаза (одметника). Према писању Башескије трговци су 4. марта 1757. године организовали завјеру са забитом јањичарског оџака Мехмед-агом, те су успјели да Сари Мурат, озлоглашени одметник, буде убијен. То је изазвало одговор његових присталица, а овом приликом је страдало неколико трговаца. Међутим, одметници су већ губили подршку међу становницима чаршије. У року од неколико дана 23 јарамаза су похватана и подављена, међу њима и озлоглашена браћа Морићи, док је Халилбашићу суђено у Травнику и тамо је задављен. Сарајевски побуњеници који су умакли прије хапшења разбјежали су се по ејелету, па и ван њега.¹⁹³ Након дуже од једне деценије борби побуна у најважнијим жариштима ејалета је коначно била угашена.

Током 1757. године отпор је још тињао у Мостару, и тако ће остати још неколико година. Ауторитет босанског валије ту није постојао. Мостарци су пркосно одбијали да му се повинују. Када је паша 1760. године затражио од Мостараца да му изруче неколико људи, они су одговорили паљбом у којој су убили неколико људи из пашине пратње.¹⁹⁴

У наредним годинама спорадични отпори муслиманског становништва јављаће се у вријеме похода на Русију (1768–1774), јер се требала прикупљати ратна помоћ (имдади сеферија). Када је 4. августа 1771.

¹⁹² *Sidžil Tešanjskog kadiluka iz druge polovine XVIII vijeka (1165–1204/1752–1790)*, Naredba Kamil Ahmed-paše (6.3.1757), 120.

¹⁹³ Bašeskiја, *Ljetopis*, 34–35; Сућеска, “Сељачке буне,” 192; Hadžijahić, “Bune i ustanak,” 119.

¹⁹⁴ Сућеска, “Сељачке буне,” 193–194. Било је то у вријеме другог намјесниковања валије Мехмед-паше Кукавице.

године прочитан у Сарајеву ферман којим се тражи прикупљање тог пореза то је дочекано с великим негодовањем. У знак протеста „чаршија се затворила“. Идуће године и Височани, и Фојничани су се успротивили новом порезу. Да би их казнили и заплашили, у сарајевској тврђави су задављени имам из височке нахије и још двојица сељака. Имам је означен као иницијатор отпора. Новим ферманом који је дошао у Сарајево телал је огласио да сви уписани војници морају доћи одређеног дана на мобилизацију на Горицу. То је уплашило, како их Башескија назива, „потурице“, те су одмах дали порез.¹⁹⁵

У Крајини је 1778. године избила побуна предвођена одметницима из Новог, Бихаћа, Козарца, Цетина и Приједора. Нападали су и пљачкали градове по Крајини. Чак су потјерали и неке од тамошњих капетана. Тако су успјели на своју страну придобити и дио становништва. Одлучном интервенцијом централне власти и уз помоћ ајана побуна је скршена.¹⁹⁶ Вјероватно је у вези са овом побуном и акција из маја 1778. године против острожачког капетана Беширевића, коју помиње Башескија. Према Хамдији Крешевљаковићу побуна против капетана је избила годину дана раније због војничких плата и неког новог пореза под именом „јешил акче“.¹⁹⁷

Напосљетку можемо закључити да је у 18. вијеку, нарочито у његовој другој половини, у Босанском ејалету до изражаја дошао тежак материјални положај

¹⁹⁵ Bašeskija, *Ljetopis*, 148, 157, 160.

¹⁹⁶ Сућеска, „Сељачке буне“, 201.

¹⁹⁷ Kreševljaković, *Kapetanije*, 113; Bašeskija, *Ljetopis*, 221. Код Башескије се капетан и тврђава погрешно називају островички. У питању је град Острожац.

становништва, како хришћана, тако и муслимана. Мучећи се да подмире редовне порезе били су суочени са увођењем нових пореских оптерећења. С друге стране, босански намјесници су на сваки облик неизвршавања обавеза према Порти одговарали репресијом. Управо то је иницирало талас побуна које су заиста у почетку имале социјално обиљежје. Касније долази до њихове еволуције, неке се изрођавају у анархију, док неке поред социјалних истичу и политичке захтјеве. У том таласу општег безвлашћа своју прилику су видјеле и различите одметничке групе, које су по принципу хајдучких дружина вршиле насиља, уништавања и пљачкања.

Упорном борбом против коловођа побуна и њиховом физичком ликвидацијом отупљена је оштрица побуњеничког таласа. Неоспорна је и заслуга и помоћ капетана, а касније и ајана, при гушењу буна у Ејалету.

V УЧЕШЋЕ ВОЈСКЕ НА РАТИШТИМА ВАН ЕЈАЛЕТА

ВРИЈЕМЕ ОД 1739. ДО 1788. ГОДИНЕ је најдужи период када на граници Босанског ејалета није било сукоба са сусједним државама. Ипак, заблуда је да је ејалетска војска у то вријеме мировала. Наиме, ратовала је у Црној Гори, учествовала у походу на царску Русију, те у предвечерју новог рата била ангажована у гушењу побуне једног регионалног феудалног господара.

Црна Гора је због свог специфичног географског положаја, слабе насељености и ограничених услова за пољопривредну производњу била у посебном положају унутар Османског царства. Наиме, Црногорци су били филурције–слободни сељаци који су имали обавезу плаћања харача према османској власти.

Црногорско племенско друштво суочавало се са великим изазовима. На једној страни су била племена која су често међусобно била у завади или пак одрицала послушност султану, а на другој одметници који су поред велике штете коју су чинили били сметња за општу безбједност. Била је то слика Црне Горе у 18. вијеку. Својим дјеловањем одметници су навлачили гњев Османлија и на црногорска племена. У тешким условима живота, пљачка се наметала као облик привређивања. Некада су то биле и безразложне крађе, које су само скретале додатну пажњу на одметнике. Владике нису имале довољно јак ауторитет да би томе стале на крај. Одговор Османског царства, односно Босанског ејалета, био је слање војних снага које би пацификовале Црну Гору и наново наметнуле обавезу

плаћања харача. У првој половини 18. вијека било је неколико таквих акција. Најпознатија је Нуман-пашина из 1714. године која је резултирала чак одвођењем око 3.000 Црногораца и њиховим насељавањем на подручју Гласинца. Међутим, у погледу умирења Црногораца, ни ова акција није остварила дуготрајне резултате, јер су се црногорска племена током прве половине 18. вијека у неколико наврата опет бунила.¹⁹⁸

У другој половини 18. вијека црногорска племена су често одбијала плаћање харача, а појавили су се у већој мјери одметници на путевима који су пљачкали путнике и трговце и тако много штете наносили. Црна Гора је номинално, у административном погледу припадала Скадарском санџаку. Међутим, од средине 18. вијека од стране представника Босанског ејалета показиване су наміјере да се такав положај промијени.

Наиме, Црногорцима је 1754. године наметнут харач од стране босанског валије. Будући да то до тада није била пракса, они су након иницијалног прихватања ове обавезе, касније одбили да га исплате и тиме су изазвали реакцију тадашњег босанског намјесника Мехмед-паше Кукавице. Он је, у покушају да несугласице ријеши без покретања војне акције, позвао неколико угледнијих Црногораца на састанак на Гатачко поље. Реално процијенивши ситуацију и опасност која има пријети уколико се не повинују пашиној вољи

¹⁹⁸ Enes Pelidija, "Pohodi bosanskih paša na Crnu Goru od 1706–1714. godine," *Prilozi*, no. 17 (1980): 101–127; Хамид Хацибегвић поред мањих сукоба код Никшића, Спужа и Жабљака, помиње 1726. године акцију босанског валије у Црној Гори, затим пораз босанске војске 1749. године код Никшића. Hamid Hadžibegić, "Odnos Crne Gore prema Osmanskoj državi polovicom XVIII vijeka," *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, no. 3–4 (1953): 498.

они су ту, у Гацку, поново примили на себе обавезу плаћања харача. Међутим, вративши се у Црну Гору нису показивали ријешеност да прикупе харач и брзо су отказали послушност, јер су почели са нападима око Гацка. Тога је била свјесна и централна власт, па је султан је у свом ферману од идуће, 1755. године, позивао да се поново заведе ред, тим више, јер су до Порте стигле жалбе становника из области Тивта, Гата, Требиња, Мостара и „посебно Дубровника“ који „непрекидно трпе упаде Црногораца, који час прихватају, час одбацију нашу власт“.¹⁹⁹ Порта је дакако била увјерена да се тиме шаље порука о слабости централне управе, прије свега Порте, која није у стању да стане у крај локалним одметницима и племенској самовољи.

Будући да мирним путем није могло доћи до намећања воље централне власти, војни поход се чинио као неминовност. Црногорци су били охрабрени позивима владике Василија Петровића (1750–1766)²⁰⁰ да устрају у

¹⁹⁹ *Turski (osmanski) izvori za istoriju Crne Gore (1700–1913)*, dok. no. 66, Ferman Sultana Osmana III iz 1755..., 1379–1380; Hadžibegić, “Odnos,” 485.

²⁰⁰ Василије Петровић је рођен 1709. године у Његушима. Живео је на Цетињу, код митрополита Данила и Саве, до 1743. године. Ту је стекао основно образовање, а затим је неко вријеме провео и у Пећи на школовању. Дана 22. августа (3. септембра) 1750. године Василије је од стране пећког патријарха Атанасија II (1747–1752) рукоположен за архијереја “скендеринског” и “приморског”. Од патријарха је добио и титулу егзарха (изасланика). Владика Василије је заслужан за ширење руског утицаја у Црној Гори. Он је 1752. године први пут отпутовао у Русију и том приликом успоставио контакте са тамошњим истакнутим личностима. Тамо је 1754. године штампао своју књигу *Историја о Черној Гори*. Вративши се из Русије у јесен 1755. године са собом је донио црквене књиге и богослужбене предмете и новчану помоћ за Цетињски манастир. Након тога још два пута је одлазио у Русију. Настојао је да организује пресељење Црногораца у Руси-

отпору и не дају харач. Владика је у то вријеме тек био приспјео из Русије. Османлије су знале колики утицај владика Василије има на Црногорце, јер га и султан у једном ферману назива „наш подмукли непријатељ“.²⁰¹

У Босни су почеле опсежне припреме за предстојећи поход у циљу сузбијања „зла и штете која становништву Херцеговачког санџака долази од црногорских устаника“. Трошкове саме акције је требала сносити читава Босна. Проглашена је и мобилизација која се односила на све кадилуке Босанског ејалета. Тако је примјера ради Тешањски кадилук морао дати 200 пјешака под пуном ратном опремом. Припремне мјере су укључивале и обезбјеђење снабдијевања за саму војску. Валија је још у септембру 1756. године тражио од кадија Тузле, Грачанице, Тешња, Дервенте и Кладња да се за војску која је упућена против „црногорских одметника“ изда из тузланске тврђаве одговарајућа количина пексимета (врста двопека) и да се превезе у Никшић. За превоз је требало бити ангажовано чак 467 коморских коња.²⁰²

Како је издржавање сакупљене војске морао финансирати сваки кадилук, обавезе које су по том пи-

ју, као и да себе прикаже као јединог легитимног представника Црне Горе. Преминуо је у Русији 10/21. марта 1766. године. Јевто М. Миловић, „Титуле владика Петровића,” *Историјски записи*, no. LX/1 (1987): 54; Глигор Станојевић, „Стварање култа Русије у Црној Гори,” у *Историја Црне Горе III 1. Од почетка XVI до краја XVIII вијека*, (Титоград: Побједа, 1975), 328–330, 367.

²⁰¹ *Turski (osmanski) izvori za istoriju Crne Gore (1700–1913)*, dok. no. 66, Ferman Sultana Osmana III iz 1755..., 1379–1380.

²⁰² *Sidžil Tešanjskog kadiluka iz druge polovine XVIII vijeka (1165–1204/1752–1790)*, Bužurldija Kamil Ahmed-paše (28.9.1756); Naredba Kamil Ahmed-paše (7.10.1756); Naredba Kamil Ahmed-paše (30.9.1756); Spisak komorskih konja (30.9.1756), 101–102, 107–109.

тању падале на становништво никако нису биле занемариве. Познато је да је тешањски кадилук морао да припреми и преда 70 волова, 200 комада ситне стоке, 300 ока меда и 500 ока булгура.²⁰³

Ејалетска војска је под командом хеџаје Ахмет-паше кренула крајем новембра 1756. из Никшића, према Озринићима и убрзо је заузела Чево. Недуго затим су јој се придружиле херцеговачке снаге под беговима Ченгићем и Љубовићем. С друге стране, Црногорце је предводио гувернадур Радоњић. Отпор је пружало и становништво, уништавајући љетину, спаљујући куће и све што би могло бити од корист нападачима. У борбама које су услједиле, ејалетска војска је претрпјела значајан удар јер су рањени хеџаја и бег Љубовић. Ипак, напад је настављен, циљ је било Цетиње. Босанске снаге и поред бројчане надмоћи нису га успјеле запосјести, а њихово даље ратовање отежавале су зимске временске прилике, те су их принудиле на повлачење. Ваља напоменути, да је било потешкоћа при допремању провијанта из тузланске тврђаве, будући да је валија 12. октобра 1756. године морао послати посебну бујрулдију у форми пожурнице да би се намирнице што хитније доставиле. Зимске временске прилике само су одгађале неизбјежно. Црногорци нису били у стању да пружају дуготрајан отпор, док су Османлије с прољећа могле да покрену нову офанзиву. Обје стране су тежиле споразуму. Најзад, у јануару 1757. године постигнут је договор са Црногорцима према којем су се они одрекли четовања на турској територији и примили су обавезу плаћања

²⁰³ Ibidem, 110–111. Булгур је храна од прокуханих, осушених и уситњених житарица. Углавном се за справљање булгура користила пшеница.

харача.²⁰⁴ Средином октобра исте године црногорски изасланици су пред шеријатским судом у Травнику дали изјаву да „примају подложност и обавезују се на плаћање харача“.²⁰⁵ Иако турске снаге 1756. године нису претрпјеле војнички пораз њихово повлачење је у народном предању тумачено као неуспјех. Чак и савременици попут фра Боне Бенића су били таквог мишљења. Бенић у свом Љетопису каже да се на ће-хајиној војној у Црној Гори „рђаво поднесоше јунаци и изгибоше многи, а остали утекоше срамно“.²⁰⁶

Нормализација односа Црне Горе са Османлијама наступиће тек кроз три године. Свакој од страна било је неизмјерно стало да постоји слобода кретања и сигурност на путевима, да се без застоја обавља караванска трговина и да путници и њихова имовина буду сигурни и заштићени. Владика Василије се у преписци са Млечанима хвалио да је уговорио мир „са Турцима от Босне и Херцеговине“. Наиме, једна мјешовита турско-црногорска комисија се састала у јулу 1761. године у Острогу и тамо је потврдила мир и продужила га за још три године. Иако је у годинама које су усљедиле долазило до убистава, пљачки, крађа са обје стране, ни једно од тих злодјела није послужило као повод за нови сукоб.²⁰⁷

²⁰⁴ Станојевић, „Стварање,” 344–345; *Sidžil Tešanjskog kadiluka iz druge polovine XVIII vijeka (1165–1204/1752–1790)*, Bujrukdija Kamil Ahmed-paše (18.10.1756), 111.

²⁰⁵ *Turski (osmanski) izvori za istoriju Crne Gore (1700–1913)*, Hudžet travničkog kadije (5–14.10.1757), 1391.

²⁰⁶ Beniћ, *Ljetopis*, 176.

²⁰⁷ Станојевић, „Стварање,” 358–359. Сенат је Црногорцима тек у августу 1761. године дозволио да могу долазити и трговати у Котору. Ibidem; *Turski (osmanski) izvori za istoriju Crne Gore (1700–1913)*, Mir s hercegovačkim Turcima (4.7.1761), 1402–1403. „I

Црногорци нису имали могућност да се упуштају у ново ратовање. Наиме, велика суша током 1762. године уништила је усјеве и за њом је ишла и глад. Закупци жита у Котору су подигли цијене, а ни Дубровчани нису одговарали на молбе владике за помоћ. Црногорци су тражили спас исељавањем. Тако се 20 породица из Цуца и Чева преселило у Никшић и Требиње. Турци су их лијепо примили, дали им земљу и стоку, али их уцијенили да донесу неколико одрубљених глава из Црне Горе. Неки су без поговора овај налог извршили.²⁰⁸

У Црној Гори су се током шездесетих година 18. вијека десиле крупне политичке промјене. Смрћу митрополита Василија 1766. године Црна Гора је изгубила духовног и политичког поглавара. Митрополит Сава (1735–1781)²⁰⁹ није могао попунити ту празнину. Усуд је био такав да је та задаћа припала једном странцу. Наиме, у јесен 1766. године појавио се у Маинама

jošt rekosmo i utvrdismo: ako bi koji Crnogorac ufatio Hercegovca u krađu i nađe mu pokrađu u ruke, neka ga ubije. Također na isti način, ako ufati Hercegovac Crnogorca u krađu i nađe mu što od pokrade u ruke, neka ga ubije, i za njih da zbora nikakva ne uđe“.

²⁰⁸ Станојевић, “Стварање,” 361–362.

²⁰⁹ Сава Петровић, синовац владике Данила, означен је као његов наследио још 1719. године када га је пећки патријарх Мојсије приликом своје посјете Црној Гори завладичио и овај је постао архимандрит Сава. Наследио је владика Данила на мјесту митрополита 1735. године, поставши митрополит “скендеријски, приморски и черногорски”. За разлику од стрица, показао се потпуно недорастао позицији народног вође. У политичком смислу ослањао се на Млетачку републику, па чак и под цијену разбијања јединства црногорских племена. Највише се бринуо око увећања црквене имовине и њених посједа. Преминуо је 7. марта 1781. године. Станојевић, “Стварање,” 287–290, 409; Миловић, “Титуле,” 52–53.

травар Шћепан Мали (1767–1773), који је тек идуће године открио своје политичке претензије, када је око себе формирао круг својих присталица, које су у њему видјеле руског цара Петра III. Свој долазак у Црну Гору, међу одушевљени народ и главаре, условљавао је измирењем међу племенима и протјеривањем лопова и убица из земље. На Цетињу се појавио тек крајем априла 1768. године, гдје је одржао савјетовање са главарима. Наредио је да се изаберу судије за свако племе да рјешавају сукобе из домена грађанског и кривичног права. Залагао се за искорјењивање крвне освете. Заповједио је да се освета кажњава заплијеном имовине у корист убијеног и прогонством починитеља. У племенском друштву какво је било оно у Црној Гори ова мјера прогонства је имала далекосежне импликације. У таквој средини појединац обиљежен и изопштен тешко би се снашао без ослонаца у племенској заједници. Шћепану Малом је пошло за руком да стане на пут племенској неслози. Честим путовањима по земљи још више је учврстио свој ауторитет.²¹⁰

Дубровчани су дознавши за појаву Шћепана Малог још почетком новембра 1767. године о томе обавијестили своје посланике на Порти. Затим су вијести о промјенама у Црној Гори доставили босанском валији и требињском паши, а потом су наставили са дотурањем важних информација које су прибављали од агената из Котора или народа из пограничних села.²¹¹ То само показује колика је енигма био Шћепан за Дубровчане.

Појава Шћепана Малог није одговарала интереси-

²¹⁰ Станојевић, “Стварање,” 377–380.

²¹¹ Вук Винавер, “Црна Гора, Скадар и Дубровник крајем XVIII века,” *Историјски записи*, по. 1–2 (1956): 48.

ма Порте, јер је он својим дјеловањем могао да уздрма османску власт у сусједним подручјима. Покрет је требало угушити, Црногорце казнити, а Шћепана погубити. За команданте похода на Црну Гору одређени су босански валија Силахдар Мехмед-паша²¹² и румелијски валија Мехмед-паша. Порта је чак неколико мјесеци посветила припремама за поход. Босанским валија Силахдар Мехмед-паша бујрулдијама које је упућивао кадијама је тражио да се обезбједи провијант и све неопходно за предстојећи поход. Тако је од херцеговачких кадилука у неколико наврата тражено да се обезбједи одређене количине говеда, оваца, масла, јечма, зоби и коња. Истовремено уведена је забрана извоза хране потребне за војску (јасак). Нарочито је кадијама у пограничним кадилуцима скренута пажња на то. Наложено је да се оправе, очисте и прошире путеви у кадилуцима којима ће проћи војска. Најављујући сам поход босански валија потврдио је свој долазак у Никшић с циљем „потпуне побједе и разбијања црногорских одметника“.²¹³

²¹² Силахдар Мехмед-паша је у три наврата обављао дужност валије Босанског ејалета. Први пут је постављен 5. марта 1767, а у Босански ејалет је дошао већ 30. априла исте године. На дужности је остао до децембра 1770. године. Други пут за валију је постављен 28. августа 1775. године, да би у Босну пошао тек 3. децембра исте године. Дужност је обављао до маја 1777. године. Трећи пут дужност босанског валије обављао је од јула 1778. до 21. октобра 1779. године. Hamdija Kreševljaković i Derviš M. Korkut, *Travnik u prošlosti 1464–1878. (Naročito kao glavni grad Bosne 1699–1850)* (Travnik: Zavičajni muzej Travnik, 1961), 138–139.

²¹³ *Sidžil nevesinjskog kadije (1767–1775)*, Bujruldiya bosanskog valije (11. muharema 1182/1768); Bujruldiya bosanskog valije-jasak (13. safera 1182/1768); Bujruldiya bosanskog valije (19. safera 1182/1768); Bujruldiya bosanskog valije-opravak puteva (19. safera 1182/1768); Naredba bosanskog valije (25. safera 1182/1768); Bujruldiya bosan-

План је био да османска војска нападне Црногорце са три стране, од Никшића, од Подгорице и преко Скадарског језера. Да ће то бити до тада најмасовнији османски напад на Црну Гору видјело се чим је на црногорску границу стигло око 50.000 војника. Од тог броја према процјени Мула Мустафе Башескије из Босанског ејалета је упућено њих око 13.000. Прије напада Црногорцима су постављени услови под којима би се спасли османскога напада, јер „колико год сте кривци многих учињених прекршаја, ви сте ипак поданици Порте“ тврдио је босански валија. Од Црногораца је затражено да поред десет истакнутих главара Османлијама буду предане још двије особе. Како ће их касније сам султан описати то су били: „Један преварант који се издавао за краља, особа непознатог поријекла по имену Мали Стефан и још један отпадник, бивши пећки патријарх“ Василије Бркић.²¹⁴ Не одговоривши на понуду, припремали су се Црногорци за неминовни удар.

Главнина црногорских снага, њих око 2.000 на челу са Шћепаном Малим имала је задатак да спријечи пролаз нападача Острошким кланцем. Очекујући напад они су „направили утврде од дрвета и ту поставили засједе“. То се међутим, показало недовољним, јер кад је почетком септембра 1768. године услиједио

skog valije (1. rebia'l 1182/1768); Teskera ćehaje bosanskog valije (1. rebia'l 1182/1768), 121–123; 131. <https://www.medzlis-nevesinje.com/component/k2/item/337-sidzil-nevesinjskog-kadije-1767-do-1775-drugi-dio.html> приступљено 25.6.2024.

²¹⁴ Станојевић, “Стварање,” 385–386; *Turski (osmanski) izvori za istoriju Crne Gore (1700–1913)*, *Zapovjest sadašnjem bosanskom valiji veziru Silahdar Mehmed-paši i kapetanima, agama i zabitima u Ejaletu Bosna* (28.10.1768), 1442–1445; Ibidem, *Bosanski vezir-mitropolitu Savi Petroviću*, 1450–1451; Bašeskija, *Ljetopis*, 111.

силовит османски напад, одред који је бранио кланац је разбијен, а Црногорци натјерани у паничан бијег. Шћепан Мали је, као ономад владика Василије, међу првима умакао. Напредовање османских снага ишло је споријим темпом, јер како Башескија приповједа „Црна Гора је кршевита“ ту је „јакко тешко водити борбу, јер је то сами камен“. Тако да су Османлије имале потешкоћа док су освојили Чево, Золоту, Црницу и Бјелопавлиће, које касније попалише. Тиме је завршена османска акција у Црној Гори.²¹⁵ Црногорци су најзад прихватили покорност и обавезу плаћања харача. У међувремену, Османско царство је објавило рат Русији, тако да је Црна Гора пала у други план.

Двије страховите похаре Црне Горе 1756. и 1768. године иза себе су оставиле страховите посљедица у смислу људских губитака и разарања. Нажалост, нису допринијеле зближавању разуђених племена. Црногорско племенско друштво и у 18. вијеку показивало се изузетно хетерогеним. Јакко тешко је било у таквим условима успоставити јединство племена. Донекле је у томе успијевао владика Василије, макар до прве похаре 1756. Племенска неслога, крвна освета, одбијање плаћања харача, одметници и њихово дјеловање које је угрожавало односе са непосредним сусједством, све су то били разлози због којих су их Османлије гледале с подозрењем. Порта је рјешење видјела у насилној пацификацији Црногораца, наметању покорности и законских обавеза. У тим акцијама кључну улогу имала је војска из Босанског ејалета. Будући да је његово становништво у пограничним подручјима директно било погођено дјеловањем црногорских одметника.

²¹⁵ Станојевић, “Стварање,” 386–387; Bašeskija, *Ljetopis*, 111–112.

Појава Шћепана Малог донијела је црногорским племенима, макар за кратко вријеме, особу чији се ауторитет уважавао, (барем до 1768), и која је учинила знатне напоре да се смање размирице међу племенима и укине крвна освета. Међутим, тековине његовог дјеловања нису га надживјеле.

Да успостави јединство међу црногорским племенима поћи ће за руком тек концем 18. вијека владици Петру I Петровићу (1784–1830).

Колико је за војску Босанског ејалета борба против јогунастих црногорских племена била животнo питање, толико је ратовање на руском фронту²¹⁶ било морална обавеза у славу и за интересе Царства и султана. Чињеница је да до 1768. скоро 30 година није било рата између Османског царства и европских држава. Тако ни Босански ејалет, као крајиште, након Београдског мира није био угрожаван споља. Мишљења смо да су емоције и сјећања на неко прошло, славно вријеме код Османлија утицали на почетно одушевљење при мобилизацији. Реалност је била другачија. Царство се упињало да сустигне развијене европске државе, али му је то тешко полазило за руком.

Османска објава рата Русији спада управо у оне нагле и непромишљене одлуке, чије посљедице су имале далекосежан одјек. Њене импликације осјећале су се и у будућим, поратним временима. Још док је трајала похара Црне Горе објављен је рат. Регрутовање војни-

²¹⁶ Руски фронт није био непознаница за војску Босанског ејалета. Војници су, додуше у знатно мањем броју, него 1768. године, учествовали и током рата 1736–1739. Највећи удар за ову војску дошао је у љето 1737. године када је поражена код града Очакова (Озија) и више од 7.500 њених војника ја пало у руско заробљеништво. Pelidija, *Banjalučki boj iz 1737*, 213–223.

ка је изведено и на подручју Босанског ејалета, премда се радило о пограничном пашалуку. Босански валија Силахдар Мехмед-паша је почео мобилизацију, а она је вршена без „улефе цареве“.²¹⁷ Наиме, у 18. вијеку у Османском царству десиле су се крупне промјене у погледу организације војске и њеног финансирања. Тимарско-спахијски систем се у смислу регрутације, награђивања и плаћања ратника показао превазиђеним. Кључна година у погледу новог начина мобилизације је управо 1768. Карактеристична по регрутовању режимиенти пјешадије и коњице финансираних од стране државе. На тај начин се Османско царство већ увелико пребацило са професионалне, на војску састављену од добровољаца.²¹⁸

Овај рат на османској страни обиљежио је и акутни недостатак обучених официра, тако да су на те позиције често постављане државне бирократе и то обично у одсудним тренуцима. Историчарка Вирџинија Аксан сматра да су у овој ратној кампањи чак 70% централних и покрајинских снага чинили обични неувјежбани регрути. То се свакако видјело на фронту. Дисциплина је у ријетким моментима на суров начин наметана, али генерално она није била дио живота османског војника. С друге стране, подстицана је индивидуална храброст у биткама, након које је слѣдовала новчана накнада.²¹⁹ Тиме се стимулисало непромишљено понашање, које не само да је угрожавало појединца, него је доводило у ризик и остатак војске стациониране на том подручју.

Још једна невоља за Османско царство огледала

²¹⁷ Benić, *Ljetopis*, 228.

²¹⁸ Aksan, "War and Peace," 98; Aksan, *Ottoman Wars*, 134.

²¹⁹ Aksan, *Ottoman Wars*, 144.

се у томе што спискови војних обвезника нису били ревидирани. Тако се дешавало да број војника на папиру далеко премашује, стварну цифру. Посљедица је то опште кризе Османског царства у 18. вијеку, а и чињенице да су се у условима мира многи уписивали у јањичарске редове, не би ли на тај начин остварили одређене погодности или пак увећали свој углед у друштву.

У таквим околностима, почетком 1769. године и у Босанском ејалету оглашена је мобилизација. „Почеше се писати баше на Москова и отворише се бајраци у Сарајеву концем јануара“ забиљежио је фра Боно Бенић. Како љетописци записаху сваки ага који развије бајрак према ферману био је дужан да о свом трошку опреми и са собом поведе још 50 људи и да не чине зулум никоме од раје, ни фукаре (сиротиње).²²⁰ Међутим, то није био случај. По тврдњи фра Бенића гдје год се вршило пописивање војске „би зулум тежак“, па чак и „по Сарајеву“. Ако је такво стање по питању бездједности било у највећем граду ејалета онда не треба да изненађује што су се и у мањим срединама осилили појединци. Фра Боно Бенић свједочи да је самостанско братство морало платити неколицини зулумћара да не нападају самостан, да му не пале врата и не пуцају на прозоре.²²¹

Упоредо са регрутацијом вршило се и прикупљање провијанта и оружја. Ове мјере су провођене и у ранија времена када би се кретало у походе. Највећи терет је, као и овог пута, сносила управо раја. Наиме, наређено је да се од раје покупи оружје и „други ратни

²²⁰ Bašeskija, *Ljetopis*, 112; Benić, *Ljetopis*, 228.

²²¹ Benić, *Ljetopis*, 228.

материјал“. Затим да се оружје прода и власницима исплати на тај начин добивени новац. Босански валија пишући херцеговачким кадилуцима наређује следеће: „Пронађите и одузмите сво оружје од раје која живи на подручју ваших кадилука, а које она крије по кућама, црквама и другим скровитим мјестима“. У настојању да нагласи озбиљност свога захтјева валија наредбу завршава ријечима: „Од данас се не смије код раје налазити никакво оружје нити га она смије од кога куповати“.²²² Међутим, већ пар мјесеци након ове строге наредбе дошло је до одступања и то из практичних разлога. Тако је исти валија затражио да се у невесињском кадилуку раји која чува кланце на граници дозволи да задржи оружје.²²³ Познато је да је сарајевским трговцима који су припадали раји такође било дозвољено ношење оружја.²²⁴

При самој продаји оружја и реквизицији коња дешавале су се злоупотребе. Оружје је продавано по ниској цијени, а новац од продаје углавном није даван раји како тврди фра Бенић. Када је о изузимању коња ријеч и ту је било примјетно непостојање уређеног система, па је веома често исплата и висина накнаде за узете коње зависила од произвољне процјене појединаца. „И тако изобијаше штале и одведоше коње“ записао је фра Бенић. Конкретно, сутјешком самоста-

²²² *Sidžil nevesinjskog kadije (1767–1775)*, Bujruđija bosanskog valije (10. redžepa 1182/1769), 104. <https://www.medzlis-nevesinje.com/component/k2/item/337-sidzil-nevesinjskog-kadije-1767-do-1775-drugi-dio.html> приступљено 25.6.2024.

²²³ *Sidžil nevesinjskog kadije (1767–1775)*, Naredba bosanskog valije (1. muharema 1183/1769), 80. <https://www.medzlis-nevesinje.com/component/k2/item/337-sidzil-nevesinjskog-kadije-1767-do-1775-drugi-dio.html> приступљено 25.6.2024.

²²⁴ Баšескија, *Ljetopis*, 115.

ну су узета три коња „брез јаспре“.²²⁵

И након јануара 1769. године када је главнина мобилизоване војске отишла из Босанског ејалета, војници предвођени угледним личностима, пашама и капетанима су и у надолazeћим мјесецима одлазили на далеко ратиште. У априлу 1769. године кренуо је на војну са 1.200 војника градишки капетан Џино. Из сваког рода граничарске војске пошао је сваки 20. човјек и загарантована им је плата од 60 гроша за шест мјесеци унапријед.²²⁶

О војсци која је упућена на далеко ратиште стизале су спорадичне вијести до ејалета. Мула Мустафа Баšескија због писарског посла којим се бавио из прве руке је био упознат са дешавањима на далеком фронту и појединачним судбинама тамошњих војника. Наиме, он је читао писма војника која су упућивали са ратишта и писао одговоре у име њихових неписмених рођака који су тражили његову помоћ.

На самом руском ратишту Османско царство се налазило у дефанзиви. У касно љето 1769. године водиле су се велике борбе око града Хотина, којег је на крају османска војска била принуђена да напусти. Након овог губитка дио војске која је дошла из Босанског ејалета упућен је кућама. Њих само 200–300 имало је право на плату.²²⁷

Како се крај рату није назирао, Османско царство је с прољећа 1770. године почело издашније да користи новац из централне благајне, не би ли платом привољела војнике да се пријаве. Тако је 6. марта 1770. године из Цариграда у Сарајево стигао чиновник са 36.300

²²⁵ Beniћ, *Ljetopis*, 227–228, 230.

²²⁶ Bašeskija, *Ljetopis*, 115.

²²⁷ Bašeskija, *Ljetopis*, 122–123.

гроша да би пописао 1.000 јањичара, обећавајући сваком војнику плату од 30 гроша.²²⁸ Било је евидентно да је након почетног одушевљења ратно расположење спласнуло. То се дало примјетити и када је средином марта 1770. године стигао ферман који је прочитан у Царевој џамији. Њиме је тражено да се из румелијских одреда подигну старе аге и неџери и да се упуте на ратиште у Добруцу. Маса је чувши ову заповјед заподјенула свађу. Док су једни сматрали да се заповјест не односи изричито на Босну, други су се правдали да немају новца за одлазак. Ферман исте садржине стигао је и сљедеће године. Будући да с њим не стигоше плате, они се опет не одазваше позиву. Тек након трећег фермана и из страха да ће им имена бити избрисана из војних (јоклама) дефтера, те да ће тиме изгубити одређене повластице, они у љето 1772. године кренуше на војну. У марту 1773. године поново је стигао ферман којим се позивају „уписани и неуписани јањичари на војну“. Колико је ситуација била очајна по питању мобилизације свједочи и чињеница да су ангажовани телали (гласници) да по сарајевској чаршији позивају све способне муслимане да иду у рат.²²⁹

Нешто боље стање је било међу одредима појединих капетана. Иако се већина мучила да окупи макар 300–500 људи, тузланском капетану пошло је за руком да са собом поведе 1.000 војника. Агилни су били и Фирдуси из Ливна који су имали 900 војника, а сакупили су их тако што су бајраке дијелили и по Травнику и Зеници.²³⁰ О ангажованости осталих капетана у овом рату нема много података. Познато је,

²²⁸ Bašeskija, *Ljetopis*, 123.

²²⁹ Bašeskija, *Ljetopis*, 139, 157, 161, 168.

²³⁰ Benić, *Ljetopis*, 242.

према писању фра Маријана Богдановића, да је 1771. године клишки мутесариф Миралембег повео у рат 150 војника, од којих је дио сплавовима ријеком Савом послан ка фронту.²³¹ Остало је забиљежено да је и требињски капетан Јусуф-ага 1772. године са одредом својих војника ишао на руско ратиште. Идуће године мостарски капетан Мехмед на захтјев босанског валије упутио је један мањи одред од 49 војника у царску војску. У контексту учешћа капетана у османско-руском рату 1768–1774. посебно треба истаћи столачког капетана Зулфикара који је, у два наврата, 1769. и 1773. одлазио на ратиште.²³²

Како је рат одмицао стање на фронту за Османлије је постало изузетно тешко. Чинило се да колико год војске пошаљу балкански, анадолски и кавкаски ејалети то у коначници није било довољно. На Божић 1770. године стигла је у Сарајево поражавајућа вијест да је Османско царство изгубило тврђаве Хотин, Бендер, Браилу, Исмаилију и Кулију. Међу народом се тада проширио страх да би Руси могли заузети и Цариград, тим више јер се знало за устанак раје у Мореји и присуство руске флоте у Средоземљу.²³³

Мула Мустафа Башескија узрок поразима, ниском моралу и дефетизму види у томе „што је међу муслиманима и мало и велико остало без надзора и тако постало насилно и непокорно“.²³⁴ То је критика слабости и немоћи централне власти, која се онда попут какве болести стихијски ширила санцацима и ејалетима Царства.

²³¹ Bogdanović, *Ljetopis*, 176.

²³² Kreševljaković, *Kapetanije*, 48, 142, 236.

²³³ Benić, *Ljetopis*, 234; Bašeskija, *Ljetopis*, 137–138.

²³⁴ Bašeskija, *Ljetopis*, 138.

Црним вијестима са далеког фронта придружила се и она која је стигла у јесен 1771. године, а говорила је о поразу османске војске код Букурешта, којом приликом је погинуло 10–15 војника из Босне.²³⁵ То је први помен конкретних жртава у овом рату у Башескијном летопису. Будући да је то била већ друга година рата, наравно да је број жртава до тада био и већи.

Хронични недостатак војске видео се и последње године ратовања. Наиме, фебруара 1774. године стигло је у Босански ејалет тринаест товара новца, који је затим упућен у Крајину, да би се тамо пописали јањичари.²³⁶ Треба напоменути да је дијељење новца уписницима вршено само за неколико мјесеци унапријед. Уколико војници остану дуже на фронту њихов ангажман је онда подмириван платом. Управо је општој незаинтересованости за дуготрајно ратовање на далеком ратишту доприносило и то што су плате војницима касиле и по неколико година. Тако су у Босански ејалет тек у јуну 1774. стигле плате за хиџретску 1770/71. годину.²³⁷ Мјесец дана касније мир је закључен.

Када је ријеч о губицима обију страна не постоје прецизни подаци, него је само у оптицају претпоставка да је на османско-руском ратишту од 1768. до 1774. године животе, што у сукобима, што од болести, изгубило око 500.000 људи.²³⁸ Због тога није могуће прецизирати ни број жртава из Босанског ејалета.

²³⁵ Bašeskija, *Ljetopis*, 149.

²³⁶ Bašeskija, *Ljetopis*, 171.

²³⁷ Bašeskija, *Ljetopis*, 177. Плате за годину 1773/74. стигле су 31. јануара 1787. таман у вријеме када се Царство припремало за нови сукоб с Русијом. Bašeskija, *Ljetopis*, 331.

²³⁸ Aksan, *Ottoman Wars*, 158.

Османско-руски рат (1768–1774) представља велики пораз за османску страну. Пораз који је разоткрио све слабости Царства, од којих су најочитији били војни недостаци. На видјело је изашла криза османског друштва. Одлазак војске из Босанског ејалета на далеко ратиште, након почетног одушевљења, касније је постао нежељена обавеза коју треба настојати избјећи, под сваку цијену.

Мир у Кучук Кајинарцију је окончао оружани рат, али дипломатски је тек отпочињао. Источно питање је уведено на међународну политичку сцену. Зближавање Хабзбуршке монархије и Русије резултирало је 1782. године „грчким пројектом“ који је предвиђао стварање Дакије – формално независне државе на Балкану, а стварно под контролом Русије. Иако се ова идеја косила са хабзбуршким плановима о Западном Балкану ипак није јавно одбијена, него је цар Јосип II истакао претензије на подручје Мале Влашке, простор уз десну обалу Дунава укључујући и Београд те област сјеверозападно од линије Београд–Дримски залив.²³⁹ На тај начин би и велики дио Босанског ејалета дошао у посјед Монархије. Планови о распарчавању европске половине Османског царства и подјела интересних сфера на руску и аустријску наговјештавали су оружани сукоб с Османлијама у блиској будућности.

Он ће отпочети 1787. на далеком руском ратишту, а већ идуће године ратоваће се и на границама самог Босанског ејалета. У Сарајеву је крајем 1787. године, неколико мјесеци након објаве рата, извршена мобилизација, јер су у новембру те године стигла три фер-

²³⁹ Бронза, *Аустријска историја*, 342–343; Anderson, *The Eastern Question*, 8–9.

мана која су говорила да је неиздјежан рат с Русијом.²⁴⁰

У ејалету се осјећала узнемиреност међу хришћанима. Неизвјесност како ће се предстојећи сукоб одразити на њихове животе. С друге стране, трвења међу појединим муслиманским првацима погодоvalа су ширењу феудалне анархије. Буниле су се баше против капетана Тузле и Острожца. У међусобним сукобима погинуо је Беширевић капетан Острожца, а бихаћки је рањен.²⁴¹ Осјећао се недостатак јаке централне власти и већег контингента војних снага који би таквом понашању стале на пут.

Вјероватно је разлог томе и то што је дио војске био ангажован у борби против бунтовног скадарског паше Махмуд-паше Бушатлије.²⁴² Наиме, Порта је баш

²⁴⁰ Bašeskija, *Ljetopis*, 344.

²⁴¹ Чудриловић, “Босански фрајкори,” 106–107.

²⁴² Махмуд-паша Бушатлија је потомак угледне скадарске породице која је управљала Скадарским санџаком. Махмуд је 1779. године наслиједио оца Мехмеда на мјесту намјесника санџака. Иначе, породица Бушатлија је себе сматрала потомцима Ивана Црнојевића. Тиме су настојали да оправдају своје претензије према Црној Гори. Махмуд-паша се у првим годинама своје владавине држао лојално према Порти. Прве несугласице су се појавиле 1785. године када је напао Црну Гору. Порта је тада издала хатишериф којим га је осудила на смрт. Сљедеће године Махмуд-паша је успио да добије опрост од Порте, али његов однос према централној власти није се много промијенило. Након нове побуне 1787. и поновног измирења са централном влашћу, узео је учешћа у рату 1788–1791, да би се поново 1793. године побунио против Порте. Након двије године поново је добио опрост. Махмуд-паша је изгубио живот у сукобу са Црногорцима, у бици на Крусима, 22. септембра 1796. године. Марија В. Коцић и Далибор М. Елезовић, “Успон Махмуд-паше Бушатлије као одраз кризе османског државног система,” *Башићина*, св. 46 (2018): 292, 294–300, 302–303. <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0353-9008/2018/0353-90081846291K.pdf>

те 1787. године донијела одлуку да војном интервенцијом умири Махмуд-пашу. Он је годину дана раније у средишту Херцеговачког санџака, Пљевљима, поста вио свога човјека Хасана Хота да убире цизју. Повод за овакво понашање је штета коју су услед пљачке, управо у Пљевљима, претрпјели трговци, иначе његови поданици. Башама и ајанима у Босни Бушатлијино преузимање побирања цизје никако није одговарало. Свој гњев су исказали тако што су прво почели ширити различите гласине о самом Бушатлији. Ишло се дотле да су изношене сумње да он жели чак постати падишах. Једна група најгласнијих, њих око 150, кренула је ка Пљевљима, али на нађоше бунтовног Арбанасу. Да би се вратили у ејалет с макар неким успјехом, они без разлога нападоше Пријепоље и Сјеницу и умјесто дотадашњих заповједника поставише своје људе и онда се повратише у Босну.²⁴³ Порта је прво покушала да преговорима и уступцима обузда Махмуд-пашу. Када то није успјела, војна интервенција се чинила као логичан избор. Планиран је концентрични напад на бунтовника, стога је упућена велика војска под румелијским пашом. У помоћ јој је требала притећи босанска војска. Она се у том тренутку преко Гацког и Никшића кретала ка Скадру. Бројчано надмоћна румелијска војска је опсјела и чак заузела дио Скадра. Међутим, нису успјевали да овладају цијелим градом, нити градским утврђењем јер је скадарско становништво пружало активан отпор. То је Махмуд-паши дало

²⁴³ Ваšeskiја, *Ljetopis*, 329–330; Богољуб Петковић, “Махмуд паша Бушатлија од 1787–1796. године. Прилог за једну монографију,” *Историјски записи*, no. 1–2 (1957), 214–215. <https://istorijskizapisi.me/wp-content/uploads/2022/01/PETKOVIC-Mahmud-pasa-Busatlija-od-1787-1796.pdf>

прилику да са својим присталицама изађе из тврђаве и потуче царску војску. Босански паша за то вријеме није се мицао са својих позиција. Његова пасивност побуђивала је сумњу. Шириле су се гласине да је био потплаћен од Бушатлије да се не укључује у борбу. Најзад, почетком 1788. године дошло је до измирења Махмуд-паше Бушатлије и Порте. Измирење је дошло као резултат компромиса и из нужде због спољне опасности, јер је царство већ било у рату с Русијом на једном фронту, док се аустријски напад могао очекивати свакога тренутка на другом крају царства.²⁴⁴

Трвење између Османлија и Руса није отпочело 1787. године. Двије државе су још од мировног споразума у Кучук Кајнарџију биле у стању перманентне напетости. Посљедице османскога пораза из 1774. године најочигледније су биле у немоћи да се супротставе руским амбицијама према Криму. Уплитање обију страна у избор кримскога хана и протежирање различитих кандидата, показало је премоћ Русије, коју је немоћна Порта морала на крају прихватити. Почетком 1784. године Османско царство је посебним уговором признало губитак Крима, Кубана и подручја Тамана.²⁴⁵ Тиме су страсти донекле смирене и евентуални војни сукоб је одложен за повољнији тренутак.

Тешком ситуацијом за Царство окористила се и Аустрија која је те исте године добила од Османлија веома повољан трговински уговор. Хабзбуршке амбиције се ту нису заустављале, они су током 1784. године актуелизовали питање корекције граничне линије према Османском царству. Конкретно, на подручју

²⁴⁴ Bašeskija, *Ljetopis*, 344; Петковић, “Махмуд паша,” 218–221.

²⁴⁵ Чудриловић, “Босански фрајкори,” 104; Beydilli, “Od Kučuk Kajnardže,” 80–81.

Босанског ејалета сматрали су да се око ријеке Уне треба начинити исправак, тако што би им припали градови на лијевој обали ријеке, попут Цазина, Цетина и Дрежника. Османлије су овај приједлог одбили, а Русија није активно подржала свог савезника, па је уз посредовање Француске сачувана дотадашња гранична линија.²⁴⁶

Будући да је рат само одложен за повољнији тренутак хаџдуршка страна је настојала бити спремна, те је развијала активан обавјештајни рад, с циљем прикупљања информација о стратешким утврђењима, путним комуникацијама, локалном становништву и свему што би могло бити од користи у случају продора аустријске војске. Наиме још од 1777. године у хаџдуршким војним и политичким круговима ширена је, захваљујући маршалу Ласију,²⁴⁷ идеја о могућностима аустријског ширења ка Истоку. Стога су се у фокусу обавјештајних активности нашле Босна, Србија и Албанија.²⁴⁸

Уходе су од краја 1782. године интензивно извиђале простор Босанског ејалета. Наиме, тада је из Карловца у шпијунску мисију упућено шест официра који су подијељени у двије групе послани у Травник и Бихаћ, тобоже ради куповине хране. У јуну, сљедеће, 1783.

²⁴⁶ Бронза, *Аустријска полиција*, 347–348.

²⁴⁷ Франц Мориц Ласи (Franz Moritz Lacy) је био гроф и аустријски фелдмаршал, ирског поријекла. Од 1743. године налазио се у аустријској служби. Након учешћа у Седмогодишњем рату (1756–1763) добио је чин генерала. Као предсједник Дворског ратног савјета провео је значајне реформе у војсци. <https://www.encyklopedija.hr/clanak/lacy-franz-moritz> приступљено 21.5.2024.

²⁴⁸ Славко Гавриловић, "Ка српској револуцији," у *Историја српског народа IV 1*, ур. Славко Гавриловић (Београд: Српска књижевна задруга, 1994), 356.

године је православни свештеник Никола Радомировић, иначе аустријски повјереник, обишао Нови Пазар, Пљевља, Горажде, Сарајево, Вишеград и Зворник. Подаци и описи предјела кроз које је пролазио прослијеђени су Дворском ратном савјету у Бечу.²⁴⁹

Интензивнији рад на организацији обавјештајне службе на подручју сјеверне Босне почиње од 1784. године. Кључна личност у том погледу је био капетан Шмит који је као иницијатор ухођења дјеловао из Градишке, а и сам је у тајности ишао у Ивањску (код Бање Луке) да успостави контакт са тамошњим фратрима и придобије их за сарадњу. Када није успио у свом науму, окренуо се православном свештенству. Успио је организовати извиђачку мисију поручника Соколовића, чији је задатак био да у пратњи игумана манастира Моштаница обилази сјеверну Босну. Међутим, мисија је неславно окончана и Соколовић се вратио у Монархију несвршенога посла. Успио је само посјетити Дервенту, Тешањ и Бању Луку. Поручник и игуман, један склон пићу и одвише причљив, други опрезан и бојажљив, нису могли наћи заједнички језик.²⁵⁰ Овај неуспјех није поколебао аустријски обавјештајни рад.

Управо у то вријеме расла је напетост због руског припајања Крима и очекивало се да би рат могао букнути сваког тренутка. Један аустријски ухода је већ 1783. године извјестио да се у ејалету шире гласови о предстојећем рату. Идуће године православни свештеник из Бање Луке Симо Милановић дојавио је Ау-

²⁴⁹ Гавриловић, "Ка српској револуцији," 357. Када је ријеч о извиђању у Србији Монархија је тамо организовала трочлану групу на челу са свештеником Николом Радомировићем која је обишла простор од Београда, Ниша, преко Видина, па све до Смедерева.

²⁵⁰ Чубриловић, "Босански фрајкори," 104–105.

стријанцима да у тамошњој тврђави има 800 војника. Да се нешто спрема потврђено је 1785. године када је један повјереник јавио да су тврђаве у ејалету добро снабдјевене провијантом, барутом, ђуладима и топовима, те да се активно ради на увјежбавању војске.²⁵¹ Аустрија је тако преко мреже својих повјереника добијала корисне информације о стању појединих тврђава, бројном стању градских посада и вијестима које се шире међу становништвом. Ипак најкорисније војно-стратешке податке за Беч су доносиле извиђачке мисије, поготово ако су носиоци истих били способни официри.

Обавјештајни центар у Градишци на челу с капетаном Шмитом спремао је за 1785. годину још једно извиђање Босне. Шмит је настојао искористити апостолску визитацију новог босанског апостолског викара Аугустина Ботоша Окића као прилику за још једну мисију. Будући да је Окић из Рима путовао преко Беча, нудила се повољна прилика да се његовом изасланству тада придода каква личност од повјерења која би обавила ухођење Босне. Треба истаћи да је Окић на позицију апостолског викара постављен управо захваљујући залагању цара Јосипа II, па онда не чуди што је прихватио да са њим у Босну буде упућен један официр, вичан у снимању терена. Избор је пао на заставника Бродске граничарске регименте Божића. Он је некад одјевен у фратра, а некад прерушен у трговца и углавном у пратњи Окића, од априла до краја новембра 1785. године обилазио сјеверну, централну, западну и сјеверозападну Босну, односно

²⁵¹ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1788–1812* (Banja Luka: Institut za istoriju, 1992), 33, 35.

просторе насељене католицима. Заставник Божић је оставио значајне биљешке о предјелима кроз које је пролазио, укључујући описе тврђава, градова, путева. Прикупљене информације је доставио у Беч. Био је то први опширни извјештај који је садржавао војне и географске податке о Босни.²⁵²

Након ове мисије, извиђања Босне престају, јер Хабзбурговци прије званичне објаве рата нису желели ризиковати да се њихово дјеловање код Османлија не би схватило као провокација, тим више што су за крај 1787. године планирали заузеће Београда на препад.

Могли смо примијетити да су хабзбуршке обавјештајне активности у Босанском ејалету нарочито биле интензивне од „кримске кризе“. У извиђачке мисије су слани официри. Најподеснији начин за њихово несметано кретање по Босни било је у пратњи духовних лица. Док су фрањевци у почетку одбијали свако учешће у прикривању ухода, плашећи се за своју безбједност, дотле се међу православнима могао пронаћи покоји свештеник вољан за сарадњу, као што је био игуман манастира Моштанице. Извиђање је укључивало биљежење и описивање тврђава, путних комуникација и свих других података који би били релевантни у случају аустријског продора на простор Ејалета. Поред ухода који су слани из Монархије, повјерљиви аустријски људи у ејалету су их снабдијевали информацијама, од бројности посада појединих тврђава до расположења локалног становништва. Сви обавјештајни подаци сабирани су у Дворском ратном

²⁵² Hamdija Kreševljaković i Hamdija Kapidžić, *Vojno-geografski opis Bosne pred Dubički rat od 1785. godine* (Sarajevo: Naučno društvo NR BiH, 1957), 6–8.

савјету у Бечу, гдје су израђиване географске карте, разматрана војна стратегија и ковани планови за продор ка југу.

VI ВЈЕРСКЕ ПРИЛИКЕ

У БОСАНСКОМ ЕЈАЛЕТУ, поред ислама, који је заузимао доминантну позицију, дјеловале су још православна, римокатоличка и јеврејска вјерска заједница.

Исламска вјерска заједница је имала повлаштен статус у Царству, самим тим што је вјера коју је заступала према шеријатском праву сматрана „правом“, насупрот невјерничким „лажним вјерама“. На тај начин јасно је успостављен однос између владајуће и подређене религије.²⁵³ У Османском царству од 1517. године султан је поред свјетовне добио и духовну власт, поставши халифа, односно заштитник светих мјеста у Хеџазу.

У духовном погледу поред султана најважнији положај у царству имао је шејх-ул-ислам, врховни тумач шеријатског права код Османлија, који је имао ингеренцију да доноси правна рјешења, фетве. Институција шејх-ул-ислама датира од 1425. године. Особеност овог положаја огледа се у томе што се ова личност налазила и на челу улеме, односно свих учењака, па је носила и титулу реису-л-улема.²⁵⁴

Сам термин улема је множина од арапске ријечи *alim*, која се у дословном смислу може се превести као човјек који посједује знање. Под улемом у Османском царству су се подразумијевали они који су обучени и школовани у исламским вјерским наукама, као прав-

²⁵³ Фотић, „Између,” 45.

²⁵⁴ Ipşirli, „Osmanlı,” 307, 329.

ници и теолози и припадали су утицајним османским вјерским круговима.²⁵⁵

Важно мјесто, у оквиру улеме, заузимао је вјерски управни апарат – илмија. Илимија је обухватала религију, право, вјерске службе и васпитање. Још у рано османско доба те функције су обављали кадије, муфтије и професори. У 16. вијеку установа илмија се подијелила на три различите формације: илмија, сејфија (војничка професија) и калемија (бирокарска професија). Илмија (као професија) је преузела у своју надлежност бригу око образовања и правосуђа.²⁵⁶

Веома важна установа у оквиру илмије били су казаскери (војне судије). Сама функција уведена је још 1362. године. Казаскери су у рано доба османске државе у оквиру својих овлаштења имали управљање и надлежност над илмијом, која је до краја 16. вијека подразумијевала и сва наименовања у професији илмије. Касније, од 17. вијека је та дужност прешла на шејх-ул-ислама.²⁵⁷

Поред шејх-ул-ислама у чијој надлежности се налазило углавном право и казаскера који је у надлежности имао судство и образовање у илмију су улазили и учењаци. Под тим појмом су подразумијевани султанови учитељи, имами, астрономи и љекари. Затим, у оквир илмије спадали су и вјерски службеници: шејхови (налазе се на челу дервишких редова и управљају текијом), хатиби (особа која држи проповјед петком), имами, ваизи (предавачи) и виши шејхови.²⁵⁸

²⁵⁵ Agoston and Masters, *Encyclopedia*, 577.

²⁵⁶ Ipşirli, "Osmansko," 299–300; Nerkez Smailagić, *Leksikon islama* (Sarajevo: Svjetlost, 1990), 266.

²⁵⁷ Ipşirli, "Osmansko," 300, 305, 321, 324.

²⁵⁸ Ipşirli, "Osmansko," 338. У илмију је улазила и институција на-

Као што смо видјели у вјерској организацији муслимана Османског царства јако је био изражен централизам. Стога, вјерска организација муслимана у Босни, као неки вид аутономне вјерске заједнице, у таквим околностима, није могла да постоји. Међутим, и поред централизма заједница је имала локалне представнике илмије у Босанском ејалету, а чиниле су је муфтије, кадије и мудериси (професори).

Такође, у контексту изградње, одржавања и рада вјерских објеката веома важна је била институција вакуфа. Ријеч је о задужбинама побожних муслимана. Вакуфи вјерског карактера дали су свој допринос у процесу оријентализације ејалета, као и ширења и учвршћивања ислама

За разлику од ислама посебан сегмент у Османском царству представљају религије које су припадале „народима књиге“. Наиме, под том синтагмом су се подразумевали хришћанство и јудаизам.²⁵⁹

Православна црква у Царству и поред великога утицаја Цариградске патријаршије није била централизована. Православно становништво Босанског ејалета потпадало је под јурисдикцију Српске православне цркве.

кибулешраф чија је задаћа била да помаже потомцима Пророка Мухамеда. Њихова дужност била је да откривају и проказују особе које су се лажно представљале да су Пророкови потомци. Ibidem, 329–330.

²⁵⁹ Под народима књиге (ahl al-kitab) подразумевају се припадници монотеистичких религија који су прије појаве ислама имали своје свете књиге. Clifford Edmund Bosworth, "The Concept of Dhimmah in Early Islam," in *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society*, eds. Benjamin Braude and Bernard Lewis (New York, London: Holms & Meier Publishers Inc., 1982), 42.

Српска православна црква у Османском царству је након обнове Пећке патријаршије (1557) добила под своје окриље око 40 епархија. За подручје Босанског ејалета посебно је значајна дабро-босанска митрополија. Сједиште митрополије у 18. вијеку је било у Сарајеву, а према једном ферману из 1776. године види се да је обухватала сљедећа мјеста: Високо, Травник, Јајце, Ускопље, Језеро, Ливно, Гламоч, Вакуф, Стари Мајдан, Каменград, Козарац, Нови, Бању Луку, Дервенту, Тешањ, Маглај, Сребреницу, Вишеград и Нову Варош.²⁶⁰

У првим деценијама 18. вијека Српску православну цркву су задесиле велике неприлике. Патријарх Арсеније IV Јовановић (1725–1748) је од свог доласка на патријаршијски престо интензивно ишао у визитације своје пастве. Кад је о Босни ријеч зна се да је 1726. године посјетио манастир Гомионицу, да би већ у априлу идуће године обишао Житомислић, којег је још једном посетио 1734. године.²⁶¹ Након Друге сеобе Срба, Османлије су утицале да на патријаршијски престо у Пећи дође Грк Јанићије Караџа. Њега је у другој половини четрдесетих година 18. вијека наследио патријарх Атанасије II Гавриловић. Зна се да је он у августу 1751. године посјетио Сарајево. Том приликом је примио и изасланство далматинских Срба. Непуних годину дана касније, 27. јуна 1752. године, патријарх је посветио јеромонаха манастира Пиве Пајсија Ла-

²⁶⁰ Владимир Ћоровић, *Српски манастири у Херцеговини* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999), 257. Ферман о постављењу владике Ћирила, 4. мај 1776.

²⁶¹ Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве I. Од јокришћавања Срба до краја XVIII века* (Београд: ЈРЈ, 2002), 353–354.

заревиха за митрополита дабро-босанског.²⁶² Пајсије је дошао на мјесто дабро-босанског митрополита након свргавања Гаврила Михајиловића (Михића), који због свог понашања, превасходно самовоље, строгиости и растрошности није уживао подршку народа. Отпор пастве према њему је ескалирао до те мјере да је вођена парница против митрополита у Травнику пред валијом. Напосљетку је свргнут, а то је сарајевску православну општину коштало, за ондашње прилике великих 17.500 гроша.²⁶³ О дјеловању његовог наслједника немамо више података, познато је да је митрополит Пајсије своју дужност обављао до 1759. године. Наслиједио га је Василије Јовановић Бркић,²⁶⁴ који је тек 1760. године приспјео у Сарајево, да би три

²⁶² Слијепчевић, *Историја*, 360.

²⁶³ Владислав Скарић, *Изабрана дјела. Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустроугарске окупације*. Књига I (Сарајево: Веселин Маслеша, 1985), 141.

²⁶⁴ Василије Јовановић Бркић је рођен 1719. године у Сремским Карловцима. Познато је да му је отац био учитељ. Василије је 1749. године напустио Карловце и лутао је по разним крајевима. Исте године борави у Птују, затим 1752. у Топлој код Херцег Новог, затим је постао владика новобрдски или косовски, да би 1759. био именован за митрополита дабро-босанског. Четири године доцније постао је патријарх, оставши на том мјесту највјероватније само двије године. Након тога је отишао у Црну Гору (било је то у вријеме Шћепана Малог). Ту је дошао у контакт са руском мисијом која је боравила у Црној Гори. Василије се прикључио овом изасланству при његовом одласку, те је отишао у Италију. Василије је из Италије преко Трста отпутовао у Беч, у којем се није дуго задржао. Након Беча Василије је отишао у Русију, гдје је и умро. Претпоставља се да је преминуо негдје између средине 1771. и почетка 1774. године. Јован Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века* (Београд: Научна књига, 1950), 666–671; Слијепчевић, *Историја*, 362–364.

године доцније постао патријарх.²⁶⁵

У вријеме његовог управљања дабро-босанском митрополијом избио је спор са фрањевцима који се требао разријешити у Травнику, а тицао се јурисдикције над католицима у Босни. О томе пише фра Боно Бенић. Наиме, према тврдњи Бенића патријарх и митрополит су тврдили да имају ферман којим им је дозвољено прикупљање даждина и од католика у Босни. Да би се спор ријешио обје стране су позване пред пашу и кадију у Травник. Фрањевци су као свога представника послали декана Провинције фра Филипа Оћевца. У неформалим састанцима прије самог судског вијећања фрањевцима је сугерисано да уколико желе да се парница ријеши у њихову корист морају дати 2.600 венецијанских златника. На самом суђењу фрањевци су тврдили да са православнима немају ништа заједничко „будући да су они једног, а ми другог обреда“, затим су се позвали на ахднаму коју им је издао султан Мехмед II Освајач, а којом им је загарантована слобода вјероисповијести. Због тога је кадија одлучио да пресуди у њихову корист, јер „није допуштено ... заводити неке новотарије ... међу поједине вјере“. Наравно, да би се пресуда могла сматрати важећом морали су фрањевци уплатити и суму од 1.136 венецијанских златника у травничку ризницу. „Није брате, посла код Турака брез јаспри“ закључио је фра Бенић.²⁶⁶

Пресудан догађај у историји Српске православне цркве било је укидање Пећке патријаршије и потчињавање њених епархија Цариградској патријаршији. У

²⁶⁵ Слијепчевић, *Историја*, 362.

²⁶⁶ Benić, *Ljetopis*, 184–191; Скарић, *Изабрана*, 168.

ферману о укидању Патријаршије, којег је 11. септембра 1766. године издао султан Мустафа III, међу именима осам епископа који су се zaloжили за укидање Пећке патријаршије налази се и име дабро-босанског митрополита Серафима.²⁶⁷ Серафим је, према тврдњи Владислава Скарића управо те 1766. засјео на митрополитску столицу. На положају је остао десет година када се самоиницијативно повукао. Након њега, на позицију дабро-босанских митрополита долазили су Грци, као што је то био случај са Серафимовим наслѣдником Кирилом, који је након четири године одступио. Стога је синод 1780. године именовао Пајсија за дабро-босанског митрополита. Иако је и он био Грк, уживао је подршку народа. Нарочито је био цијењен због његовог ангажмана приликом градње сарајевске цркве 1793. године.²⁶⁸

Поред дабро-босанске митрополије на подручју Босанског ејалета је дјеловала и херцеговачка (херцеговачко-захумска) митрополија, чије се сједиште у 18. вијеку налазило у манастиру Дужи, у близини Требиња, и ту је остала све до 1777. године када је први фанариотски владика сједиште митрополије дефинитивно пренио у Мостар. Постоје индиције да је Мостар био привремено митрополитско средиште још у вријеме владике Аксентија Паликуће (1751–1763).²⁶⁹

Први грчки владика који је дошао у Херцеговину био је Антим, а наслиједио га је 1772. године владика

²⁶⁷ Портин ферман о укидању Пећке патријаршије 1766, у *Знаменића документи за историју српског народа 1538–1918*, ур. Дејан Микавица, Владан Гавриловић, Горан Васин (Нови Сад: Филозофски факултет у Новом Саду, 2007), 73–81.

²⁶⁸ Скарић, *Изабрана*, 168.

²⁶⁹ Ђоровић, *Српски манастири*, 148–149.

Ананије (1772–1802). Владика је настојао да у манастирима заведе ред, због тога је дошао у сукоб са манастирским братством Житомислића, па је тим поводом вођена парница у Травнику. Владика је братство оптужио за непокорност и одржавање веза са „ћаурским царем“ који им је, према његовим тврдњама, послао муницију и наоружање. Паша је упутио свог мубашира у манастир да извиди јесу ли тврдње биле истините. У Мостару су се за монахе и православне zaloжили и муслимани, тако да је владичина оптужба одбачена, али је манастир након тога запустео, јер га је више монаха напустило.²⁷⁰

Визитације херцеговачких митрополита и свештеника у непосредно сусједство, попут Дубровника, су биле прилично ограничене. Сенат је 1743. године наложио Малом вијећу да протјера православног свештеника са територије Републике. Исте године Сенат је донио нову одлуку којим је забранио одржавање православног богослужења на простору Републике, било јавног или приватног. Двије године касније новом одлуком Сената забрањен је боравак православних калуђера и свештеника у Граду више од осам дана, под пријетњом протјеривања. Њихово кретање по Граду морало је бити искључиво у пратњи стражара или би се у супротном морали суочити са затворском казном.²⁷¹

У Босанском ејалету је дјеловала и зворничка митрополија, која је под својом јурисдикцијом имала и територије преко ријеке Дрине. До средине 18. вијека,

²⁷⁰ Ђоровић, *Српски манастири*, 79; Недељко Радосављевић, “Херцеговачки митрополити 1766–1878,” *Историјски часопис*, књ. LVII (2008): 176–179. [https://www.iib.ac.rs/istorijskicasopis/assets/files/57\(2008\).pdf](https://www.iib.ac.rs/istorijskicasopis/assets/files/57(2008).pdf)

²⁷¹ Sivrić, *Migracije*, 400.

односно 1756. године, њоме су углавном управљали дабро-босански митрополити. Сачувано је до данас мало података који би бацили јаче свјетло на историјат ове епархије. Познато је да је након 1766. године зворничка епархија давала 16.500 акчи пореза и да су њоме до краја 18. вијека управљала двојица митрополита. Ријеч је о Григорију и Герасиму.²⁷²

Дио православних вјерника Босанског ејалета потпадао је и под рашко-призренску епархију. Вијести о овој епархији у другој половини 18. вијека заиста су оскудне. Према берату из 1766. године монах Гаврило, иначе Грк, постављен је за митрополита Призрена, Новог Пазара, Приштине, Пећи, Вучитрна и Ђаковице.²⁷³

Након укидања Пећке патријаршије и црквене и народне брига преузело је ниже свештенство, а будући српскога поријекла остало је ближе обичном народу. Под утицајем фанариотских владика све више се ширио грчки утицај, па се између осталог, препоручивало босанском митрополиту да званични језик у богослужењу мора бити грчки.²⁷⁴ То је само један од елемената који је доприносио народном отклону од високе свештеничке јерархије.

Православне епархије у Босанском ејалету су се у свом дјеловању ослањале на црквене општине. Ове општине су симболизовале јединство православнога народа и цркве. Конкретно, у 18. вијеку сачуван је

²⁷² Душан Теших и Јаков А. Поповић, “Зворничка епархија и њени митрополити,” *Источник. Духовни листи за црквено-просвјетне потребе српско-православног свештенства и народа у Босни и Херцеговини*, no. 11–12 (30. јун 1904): 171–172. <https://pretraziva.rs/show/istocnik--1904-06-30.pdf>

²⁷³ Слијепчевић, *Историја*, 408.

²⁷⁴ Слијепчевић, *Историја*, 447, 450.

помен о двије такве општине у ејалету.

То су биле православне црквене општине у Сарајеву и Мостару. Стицајем околности о мостарској данас нема много сачуваних података, али можемо претпоставити да је била организована по угледу на сарајевску. Сарајево је већ почетком 18. вијека имало профилисан православни трговачки слој, који је поред солидне материјалне основе уживао широк углед у самој заједници. За повијест ове општине сачувано је више података. Најважнији акт којим су регулисани односи унутар саме општине био је Устав. Сваки патријарх и митрополит, нарочито они у 18. вијеку, су давали своју потврду овом документу, било писмену или усмену у смислу благослова. Све одлуке важне за рад општине доношене су на саборима, који су у ријетким случајевима подразумијевали све домаћине наведене црквене општине, мада су чешће састанци одржавани и одлуке доношене у ужем кругу људи. Ту би се махом нашли најугледнији појединци, углавном представници трговаца, занатлија, кметови, клисари и свештеници. Ово тијело је обично бројало између 33 и 46 чланова. На саборима су од средине 17. вијека вршени избори клисара. Они су се бавили административним пословима, односно прикупљањем прихода и распоређивањем расхода, а били су одговорни и за ред и чистоћу у цркви, као и бригу о црквеном инвентару. Обично су бирали тројица, а од 1767. године због повећања обима послова број клисара је повећан на четири.²⁷⁵

²⁷⁵ Владислав Скарић, *Српски православни народ и црква у Сарајеву у 17. и 18. вијеку* (Сарајево: Државна штампарија, 1928), 88–90, 99–103. Црквени клисари су често називани и „црковни синови“ бирани на мандат од годину дана. Петар Момировић,

Пословима цркве руководио је посебан одбор. Њега су чинили угледнији грађани, који су називани кметови или синови црковни, обично њих дванаест. Кметовске дужности су биле углавном административног и репрезентативног карактера.²⁷⁶ Неки су ту дужност обављали и по више година као што је био случај са угледним трговцем Хаџи Дамјаном Арнаутовићем. Поред њега познато је да је дужност кмета (одборника) у управи православне општине сарајевске обављао Хаџи Манојло Лика (Ликих) у периоду од 1776. до 1793. године. Управо те године он је заједно са осталим кметовима и митрополитом Пајсијем био ангажован око исхођења дозволе за оправак сарајевске цркве.²⁷⁷

Познатих клисара је било много више, а и мандат им је трајао краће, само годину дана. Поред истакнутих трговаца, обично из реда ћурчија, било је ту и занатлија углавном из кујунџијског (златарског) еснафа, па тако се помињу: Јован клисар (1732. и 1747), Сава (1738. и 1741), Марко Николић (1751), Панто (1763), Марковић Панто (1764), Аћим Деић (1771), Михајловић Тодор (1774) и Николић Ристо (1777). Као дио црквене општине постојали су и кутијари, чија је дужност била да у току литургије прикупљају милостињу од вјерника. Кујунџија Гавро Петровић је 1786. године обављао ову дужност.²⁷⁸

Црквена општина је водила рачуна и о финансија-

“Прилог проучавању сарајевских кујунџија,” *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, no. 5 (1955): 201.

²⁷⁶ Скарић, *Српски*, 104–105.

²⁷⁷ Đoko Mazalić, *Leksikon umjetnika. Slikara, vajara, graditelja, zlatara, kaligrafa i drugih koji su radili u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1967), 79.

²⁷⁸ Mazalić, *Leksikon*, 37, 65, 87, 92, 104, 109, 112, 123.

ма. На цркву су наметане различите обавезе, па тако и када је 1776/77. године уочи Ускрса „некакав сељак“ убио у цркви немуслиманског сељака. Муселим и кадија су због тога запечатали цркву, па „кршћани док је отворише потрошише много новаца“. Фра Бенић доноси још појединости о овом случају. Према њему православни су платили 1.000 гроша и још „друге глобе“ седам кеса. Починилац убиства је објешен пред црквом, али Турци нису допуштали да се његово тијело уклони „доклем још не даду Власи јаспри“.²⁷⁹

Вјешања људи о црквена врата било је и раније. Владислав Скарић помиње случајеве из 1767. и 1768. године којом приликом је општина била принуђена да плати 600 у првом, а 144 акче у другом случају, да би тијела објешених могла бити уклоњена.²⁸⁰

Пракса је показивала да су православне црквене општине у правом смислу биле заштитнице општег интереса православне заједнице, како пред османским властима, тако и пред грамзивим фанариотским владикама.

Као што смо раније већ напоменули, у Ејалету су поред припадника православне постојали и вјерници римокатоличке конфесије.

Римокатоличка црква у Босанском ејалету тијесно је везана са дјеловањем фрањеваца на овом подручју. Наиме, у другој половини 13. вијека фрањевци долазе на подручје босанске средњовјековне државе. Установљено је да ће се њихова бискупска резиденција налазити у Ђакову. Већ у сљедећем вијеку, тачније 1339/40. године, формирана је Босанска викарија.²⁸¹

²⁷⁹ Bašeskića, *Ljetopis*, 198; Benić, *Ljetopis*, 252.

²⁸⁰ Скарић, *Српски*, 46–47.

²⁸¹ Srećko M. Džaja, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine. Predemancipacijsko razdoblje 1463.–1804.* (Mostar: ZIRAL, 1999²),

Босанска викарија је 1514. године подијељена на Босну Хрватску и Босну Сребрену. Босна Сребрена свој назив дугује сребреничком самостану. Три године касније она је подигнута на ранг Провинције.²⁸² Под својом управом имала је широко подручје које је надилазило границе Босанског ејалета. Након Карловачког мира простор под јурисдикцијом Босне Сребрене нашао се *de facto* у три различите државе, које су поврх свега биле у међусобном непријатељству. Самим тим неизбјежне су биле тегобе при путовању фрањеваца, које се могло одужити због постојања санитарних кордона и мјера заштите од преноса разних болести, али и због сумњичавости османске стране око разлога њихових визитација. Стога је било неминовно да се Провинција подијели.

Непосредан повод за диобу Провинције била је одлука млетачке владе од 30. априла 1730. године којом је редовницима из других држава било забрањено боравити или вршити какву службу на подручју Млетачке републике. Тако да су се 1735. године фрањевци под млетачком влашћу одијелили у посебну Провинцију, а 1757. године прекосавски фрањевци су формирали своју Провинцију. Тако су на подручју Босанског ејалета остала активна само три самостана. Због тога је донијета одлука да то подручје буде спуштено на ранг кустодије.²⁸³ Одлуком Конгрегације за

193, 195.

²⁸² Andrija Zirdum, "Franjevački ljetopisi u Bosni i Hercegovini," *Croatica Christiana periodica*, Vol. 9, no. 15 (1985): 44. <https://hrcak.srce.hr/clanak/145702>

²⁸³ Filip Lastrić, *Pregled starina Bosanske provincije*, prir. Andrija Zirdum (Zagreb, Sarajevo: Synopsis, 2003), 12 (Uvod); Zirdum, "Franjevački," 45.

пропаганду вјере од 23. јула 1736. године одлучено је да се „босанска браћа (фрањевци) и њихови самостани повјеравају бризи и скрби апостолског викара“. У основи то је значило да Босна није подложна неком посебном надбискупу, него је потчињена директно Светој столици.²⁸⁴

Доласком Османлија на простор Босне, ахднамом коју је султан Мехмед II Освајач издао у Милодражу фојничком самостану и фра Анђеу Звиздовићу, фрањевцима као заједници је била загарантована сигурност и заштита, као и слобода вјероисповјести. Ахднамом је била заштићена и фрањевачка имовина и сакрални објекти.²⁸⁵ Овај документ је у правном погледу постао основа на којој су почивала сва остала права и привилегије које су Османлије касније давале фрањевачком братству.

Поред гарантованих права фрањевачко братство је имало и обавезе према Порти и њеним представницима. Најтежа обавеза коју су фрањевци сносили у 18. вијеку био је *џулус*. Сам термин није био познат. Под тим именом постојао је порез који је у првим деценијама 17. вијека плаћан директно Порти, при свакој промјени на престолу. Међутим, изгледа да није дуго остао у употреби, јер неколико деценија није било помена овог пореза у изворима. Затим се 1672. године помиње да је босански намјесник увео *џулус* за себе. У другој половини 18. вијека *џулус* ће

²⁸⁴ Beniћ, *Ljetopis*, 58–60.

²⁸⁵ Vjeran Kursar, “Bosanski franjevci i njihovi predstavnici na osman-skoj Porti,” *Prilozi za orijentalnu filologiju*, no. 60 (2011): 372, 383. <https://pof.ois.unsa.ba/index.php/pof/article/view/119/pdf>; Džaja, *Konfesionalnost*, 179.

износити око 350 дуката.²⁸⁶ Додатна невоља је била та што се у ејалету за годину дана знало промијенити више валија, тако да су фрањевци морали свакоме од њих дати цулус.

Док су фрањевци углавном дјеловали у Босни, нарочито централној, римокатолици у јужној Херцеговини су се налазили под јурисдикцијом требињско-мрканског бискупа. Бискуп је од 1456. године трајно резидирао у Дубровнику. Иначе, Дубровник је од 1623. године постао регионални католички мисионарски центар, јер је тада Конгрегација за пропаганду вјере донијела одлуку да се мисионарска овлаштења нунцијатура за Босну и Балкан пренесу на дубровачког надбискупа.²⁸⁷

На подручју Херцеговине су и у 18. вијеку постојале тензије између православних и римокатолика. Разлози трвења између херцеговачких митрополита и требињско-мрканских бискупа тицали су се вјерника и њиховог плаћања даждина цркви. Наиме, православна страна је 1707. године успјела испословати ферман на Порти којим су настојали наметнути плаћање обавеза католицима из ове бискупије, седамдесет година касније (1777) добили су нови ферман тражећи поново да убиру приходе и од католика. Искођење овог другог фермана потврђује сумњу да претходни акт није поштован. С друге стране, Дубровчани су преко својих посланика настојали да у директном контакту са валијом, иступајући као њихови заштитници, поправе положај римокатолика. Тако је 1765. године дубровачки посланик добио од валије указ којим је дата

²⁸⁶ Džaja, *Konfesionalnost*, 187.

²⁸⁷ Kursar, "Bosanski," 374.

слобода проповједања католичке вјере за бискупа и жупнике требињско-мрканске бискупије. Бискупи су уз помоћ дубровачке Владе успјевали да добију фермане (1782, 1789, 1792, 1795 и 1798) којима је потврђиван њихов избор за бискупе.²⁸⁸ Бискупска јурисдикција је обухватала јужну Херцеговину и подручје око града Требиња. У остатку херцеговачког подручја су дјеловали фрањевци.

Тензије између православне цркве и фрањеваца у Херцеговини појачавају се од седамдесетих година 18. вијека. Познато је да се 1776. године митрополит жалио на фрањевачке визитације вјерника по Херцеговини, тврдећи да се обављају без дозволе. Хтио је чак и да судски ријеши то питање. Међутим, фрањевци су то избјегли, јер су по сопственом признању дали 543 гроше.²⁸⁹

Сукобе са херцеговачким митрополитима помиње фра Боно Бенић и пар година касније. Наиме, 1779. године херцеговачки владика се жалио валији да фрањевци обилазе херцеговачке парохије, тражећи објашњење по чијем овлаштењу то чине. Гвардијани сва три самостана су отишли у Травник да би се парничили, али владика је већ био отишао пут Сарајева. Да би придобили валију на своју страну дали су њему и његовој пратњи укупно 1.091 грошу.²⁹⁰

Међутим, сукоб са владиком није тиме окончан. Почетком маја 1781. године херцеговачки митрополит је из Мостара упутио писмо гвардијанима Крешевског и Фојничког самостана тражећи да се изнађе компромисно рјешење у међусобним споровима око

²⁸⁸ Sivrić, *Migracije*, 51.

²⁸⁹ Benić, *Ljetopis*, 255.

²⁹⁰ Benić, *Ljetopis*, 270–271.

питања јурисдикције. Фрањевци су упутили своја три представника паши у Травник на преговоре. Према писању фра Бенића, чекали су га у Травнику скоро мјесец дана, владика се није појавио, нити је послао какав одговор.²⁹¹

У оба случаја радило се о владици Ананију. Фанариотске владике су иначе вршиле јак притисак и на православне да би успјели сакупити што више новчаних средстава. Та потреба за додатним новцем у случају владике Ананија може се дјелимично објаснити и чињеницом да су тада босанске валије увеле, мимо царског берата, обавезу од 600–700 гроша за доставу бујрулдија које су издавали. Владика се на ове поступке чак жалио Порти.²⁹² Такође треба имати на уму да су владике фанариоти морали давати високе своте новца за фермане о постављењу, које су им издавале османске власти.

Нетрпељивост између православних и римокатолика у Босанском ејалету извирала је из међусобне неповјерљивости, али и страха. И у 18. вијеку и једни и други обузети бојазношћу од превјеравања или пак губитка вјерника, сукобе су рјешавали пред шеријатским судовима. Међусобну подозривост појачала је појава фанариотских владика, који су у сталној борби за додатним извором новчаних средстава настојали под своје окриље довести што више вјерника.

Поред ислама и хришћанства у Ејалету су живјели и сљедбеници јудаизма. Ријеч је о бројчано гледано малој заједници, али будући да су Јевреји живјели у градовима имали су велики утицај у привредном и друштвеном животу.

²⁹¹ Benić, *Ljetopis*, 287.

²⁹² Радосављевић, “Херцеговачки,” 179.

Јевреји су такође били припадници слоја зимија, па је и њихова вјерска заједница у Босанском ејалету уживала вјерска права и слободе које су дефинисане шеријатским правом. Сама вјерска заједница у ејалету није била централизована, мада је у Цариграду постојао надрабин-хахамбаша. Припадници рабината у Босни су поред вјерских дужности обављали и друге послове, углавном трговачке, посредством којих су обезбјеђивали средства за егзистенцију своје породице. Јевреји као градско становништво најбројнији су били у Сарајеву. Тамо су имали синагогу која је вјероватно датирала из времена непосредно након досељавања на ове просторе, односно 16. вијека. Ту су се обављале молитве и проучавали Талмуд и Тора. Овај објект је страдао у великом пожару 1788. године, а тек почетком 19. вијека је завршена њена обнова. За ритуално купање – тевилу, користили су Јевреји простор закупљен у Фируз-беговом хамаму.²⁹³

Већину јеврејских становника чинили су Сефарди. Ова заједница је са собом поред вјере и специфичног језика (ладино) донијела усмену и писану књижевност и народну традицију.²⁹⁴ Крајем 17. вијека након пада Будима у хабзбуршке руке, биљежи се досељавање и неколико ашкенаских породица. Међу њима је био и учени рабин Цеви Ашкенази, који је неколико година активно дјеловао међу Јеврејима у Босанском ејалету. У циљу образовања рабинског кадра Јевреји су још 1768. године у Сарајеву основали вјерску школу у рангу гимназије – јешиву. Њен оснивач је био рабин

²⁹³ Lužija, "Austro-Ugarska i Jevreji," 14, 43.

²⁹⁴ Стојанка Луџија, "О покривалима за главу код сефардских Јевреја," *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске* no. 11 (2019): 318.

Давид Пардо.²⁹⁵

Слично као и православни Јевреји су имали своје вјерске општине које су заступале заједницу, те штитиле њена права и интересе. Радом општине је руководио посебан одбор. У Сарајеву је према Статуту из 1731. године ово тијело бројало пет чланова. Међу најстарије јеврејске вјерске општине убрајале су се сарајевска и травничка, будући да је у овим градовима током 18. вијека живјело највише Јевреја.²⁹⁶

²⁹⁵ Moritz Levy, *Die Sephardim in Bosnien. Ein Beitrag zur Geschichte der Juden auf der Balkanhalbinsel* (Sarajevo: Daniel A. Kajon Verlag, 1911), 16–17, 29.

²⁹⁶ Stojanka Lužija, “*Austro-Ugarska i Jevreji u Bosni i Hercegovini (1878–1914)*” (PhD diss., University of Belgrade, 2021) 45; Levy, *Die Sephardim*, 21–23.

VII ПРИВРЕДНИ ЖИВОТ ЕЈАЛЕТА

КАДА РАЗМАТРАМО ПРИВРЕДНИ ЖИВОТ у Османском царству, оно што је свакако непобитно, јесте чињеница да је он у 18. вијеку добрано заостајао за капиталистичким начином привређивања. Конзервативни ставови и снажна потреба за очувањем традиционалних начина производње највише су били примјетни у домену занатске производње.

Занатство је у Османском царству било изразито развијено. Првих деценија 17. вијека у Царству је постојало 225 разнородних занимања²⁹⁷ која су припадала различитим еснафским организацијама. Енафи су с једне стране, пружали заштиту и ослонац занатлијама, а опет с друге, представљали су брану свим реформама и евентуалним промјенама у домену занатске производње. Углавном је сваки занат имао свој еснаф. Мада је било случајева да су два или више сродних занимања, која обично нису имала велики број мајстора, чинила један еснаф, попут златарског и сајџијског. Еснафи су имали правила (нису морала бити писана) којих су се држали у свом раду и по којима су поступали у случају неких спорнијих питања. Основу сваког еснафа су чинили мајстори, калфе и шегрти. У вјерском погледу нису постојала ограничења у погледу чланства у одређеном еснафу, али се на његовом челу морао налазити муслиман. Еснафска организација сваког занимања се састојала од упра-

²⁹⁷ Bahaeddin Yediyildiz, "Osmanско друштво," у *Historija Osmanske државе i civilizacije*, ur. Ekmeleddin Ihsanoğlu (Sarajevo: Orijentalni institut, 2004), 645.

ве на чијем челу се налазио ћехаја, који је управљао дотичним еснафом, представљао га и одржавао везе с влашћу. Затим, ту је био његов замјеник чауш, који је сазивао управу на вијећање, сакупљао новац за болесне и сиромашне занатлије, позивао госте на излет (кушанму) и радио на припремању истог. Управо због броја задужења, при избору ћехаје водило се рачуна да то буде млађи човјек. У управи еснафске организације још су били устабаша – најбољи мајстор у једном еснафу чије се стручно мишљење нарочито цијенило, затим калфабаша који је помагао ћехаји при организацији излета и сијела. Јигитбаша је био задужен за набавку сировина на тржишту и за њихову равномјерну расподјелу међу мајсторима. На вишим позицијама налазили су се још шејх, доваџија и накиб. Све ове особе уз још неколицину мајстора чиниле су посебан одбор који је руководио еснафом и називао се лонџа.²⁹⁸ Овако конципирана организација еснафа важила је у периоду класичног доба османске државе. Већ у каснијем времену, као рефлексија крупних промјена у османском друштву негативне појаве се јављају и у еснафској организацији.

Од друге половине 17. вијека муслимани занатлије често се прикључују војним формацијама, најчешће јањичарима, које су стациониране у њиховим мјестима. На тај начин формирају се паравојне „милицијске“ јединице. Током 18. вијека они се нису могли надати високим износима јањичарске плате, јер је инфлација била велика, али ипак припадност „занатлија“ војном корпусу гарантовала им је ослобођење од одређених

²⁹⁸ Hamdija Kreševljaković, "Sarajevska čaršija, njeni esnafi i obrti za osmanlijske uprave," *Narodna starina*, Vol. 6, no. 14 (1927): 24–27; Bahaeddin Yediyildiz, "Osmansko društvo," 645–646.

пореза.²⁹⁹ Ово је само једна од негативних промјена у домену привреде у времену кризе османског друштва и државе. Тада се почињу продавати мјеста у управи појединих еснафа, као и приходи које су те позиције са собом носиле. На тај начин је омогућено лицима са стране да заузму важне позиције у еснафској организацији. Такође, како је војска у Османском царству током 18. вијека прешла на добровољну, припадници јањичарских корпуса у дужим периодима мира, прикључују се еснафској организацији да би обезбједили своју егзистенцију. То је имало одраза и на квалитет занатских производа.

Држава је у покушају да осигура заштиту еснафима почела да од 1727. године издаје мајсторима посебне потврде којим им се гарантовало монополско право да се баве одређеним занатом и да „користе опрему која се налазила у њиховој радионици“. Веома брзо ове „потврде“ су постале предмет продаје, па су тако у њихов посјед дошла лица која уопште нису припадала кругу занатлија.³⁰⁰ Јањичари се тако уз „потврде издане од државе“ отпочињу бавити различитим занатима или пак услужним дјелатностима, попут држања кафана (не служи се алкохол, за разлику од механа, прим. аут.). Утицајни јањичари успјевају наметнути свој утицај у локалним заједницама и то иде до те мјере да поједини трговци и занатлије бивају принуђени

²⁹⁹ Suraiya N. Faroqi, "Guildsmen and handicraft producers," in *The Cambridge History of Turkey, Volume 3, The Later Ottoman Empire, 1603–1839*, ed. Suraiya N. Faroqi (Cambridge: University Press, 2006), 346.

³⁰⁰ Марија Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану. Османски период XV–XIX век* (Београд: HESPERIAedu, Филозофски факултет, 2010), 153–154.

да им плаћају одређене суме новца на име „заштите“³⁰¹ коју су им ови самоиницијативно нудили.

Ове промјене нису заобиле ни Босански ејалет у којем је занатство било веома развијено. На процват занатске производње у појединим чаршијама умногоме је утицала установа муафијета, о којој смо раније нешто више рекли. Углавном, ослобађање од одређених пореских давања пружало је занатлији могућност да оствари значајнији вишак прихода. У сарајевској чаршији, поред доминантних муслимана, пословале су и хришћанске и јеврејске занатлије. Зимије су чак имали лепезу занимања у којим су били доминантни. Сарајевски Јевреји су се бавили казаским занимањем (израда позамантерије), а забиљежени су и као и кујунџије и сајџије.³⁰² С друге стране, хришћана је још средином 17. вијека било у еснафу ћурчија, дунђера (столари и зидари), екмеџија (пекара), терџија (кројача), самарџија, ковача, сапунџија и кујунџија (фина обрада метала). Када је о православнима ријеч, према висини прилога које су давали Старој православној цркви у Сарајеву видљиво је да су најимућније занатлије у 18. вијеку биле ћурчије, а за њима су слиједили дунђери.³⁰³ У оквиру ћурчијског еснафа занатлије су се бавиле и продајом својих производа, па ће они у 18. вијеку постати база трговачкога сталежа међу православнима. Претпоставља се да су нарочито дунђери поткрај 17. вијека додатно увећали свој иметак, јер су били ангажовани при обнови Сарајева након похаре од стране Еугена Савојског.

У Сарајеву православни су припадали и кујунџиј-

³⁰¹ Quataert, *The Ottoman Empire*, 45.

³⁰² Луџија, „*Austro-Ugarska i Jevreji*,” 13.

³⁰³ Коџић, *Оријентализација*, 205–206.

ском еснафу. Православне кујунџије у самом граду су биле присутне већ од 16. вијека. Сама кујунџијска еснафска организација се састојала од муслиманских и православних чланова. Православни су бирали по три мајстора у еснафску управу са мандатом од годину дана. Овај избор је вршен пред еснафску славу цара Константина и царицу Јелену (21. мај/3. јун). Имена су држана у тајности до дана славе, када су након литургије бивала објављена.³⁰⁴ Према сачуваним изворима познато је да је кујунџија Ристо Николић чак у три наврата улазио у састав управе овога еснафа. Било је то 1775, 1784. и 1791. године.³⁰⁵ Као што смо већ напоменули поред обавезе да у еснафу ћехаја буде муслиман, вјерска ограничења за остале позиције унутар управе нису постајала. Функцију чауша, између осталих, обављали су Михајловић Тодор 1767. и Деић Мијат 1785. године. Такође, у дунђерском еснафу у другој половини 18. вијека забиљежен је Гавро Петровић градитељ и дунђерски калфабаша, што значи инспектор рада у градитељском цеху.³⁰⁶

Иначе, сам процес изучавања једног заната је трајао по неколико година. Полазници су почињали као шегрти, затим су постајали калфе и напосљетку мајстори. Да би шегрт постао калфа морао је пред комисијом на чијем челу се налазио устабаша да направи један предмет свога заната. Уколико овај задатак ваљано изврши проглашаван је калфом и даван му је тестир. Петар Момировић тврди да тестир није био никакав писани документ, него је то била усмена поука која се давала новом калфи. Односила се углавном на то како

³⁰⁴ Момировић, "Прилог," 215–216.

³⁰⁵ Mazalić, *Leksikon*, 104.

³⁰⁶ Mazalić, *Leksikon*, 37, 92, 112.

калфа треба да се односи према свом занату и према муштеријама, савјетовано му је да слуша и поштује мајстора и старије. Нови калфа је настављао да ради за мајстора, али је за тај посао бивао од тада плаћен. Након три године добијао би прилику да полаже испит за мајстора.³⁰⁷

Свечани чин промоције новопроглашених калфи и мајстора обављао се на излетима, које су еснафи организовали у природи, углавном око ријека. То се називало кушанме. На тим свечаностима калфама и мајсторима је припасивана кецеља и били би богато даривани чохом. Овим ритуалним свечаностима још више се давало на значају конкретном занату. На излет се полазило у посебној процесији која је ишла кроз град. Кушанме су обично трајале по неколико дана. Сви су били добродошли и бивали би угошћени јелом, пићем и кафом. Сваки еснаф се трудио да организује што бољу кушанму, тако су сарачи ангажовали човјека који је правио ватромет и „са барутом изводио многе ствари“, а са ватром „и многе игре“. Богатији еснафи су имали могућност да ангажују музику и забављаче. На кушанмама је долазило и до немилих догађаја и међусобних свађа. Мула Мустафа Башескија је 1777. године на теферичу чизмеџија забиљежио да се читав еснаф међусобно завадио око подјеле чохе.³⁰⁸

Занатска производња је била присутна и у другим градовима Босанског ејалета. У бањолучкој чаршији као првом центру Ејалета забиљежени су сљедећи занати: кожарски (прерада коже и израда кожарских производа), обрада метала, кујунџијски и сајџијски,

³⁰⁷ Kreševljaković, "Sarajevska čaršija," 27; Момировић, "Прилог," 220.

³⁰⁸ Bašeskija, *Ljetopis*, 210.

текстилни занат, дунђерски и нешто мало осталих заната, попут пекарског, свјећарског и млинарског.³⁰⁹

Табачка производња среће се у Бањој Луци још средином 16. вијека. Табачке радионице су биле смјештене на обали Врбаса, на јужној страни града. О квалитету табачких производа говори и то да су своју робу бањолучки табаци преко Сплита извозили у Венецију. Даље, у оквиру текстилног заната ту су прије свега најзаступљенији били кројачи. Мушка и женска градска одјећа се шила од квалитетне чохе која се увозила из Венеције, док су се за дијелове женске одјеће луксузне тканине увозиле и из Дамаска. Бања Лука је била специфична по изради квалитетних серцада,³¹⁰ које су биле препознатљиве по свом дизајну и квалитету.³¹¹

Од значајних занатских средишта ејалета треба поменути и Травник, који свој интензивнији развој биљежи управо у 18. вијеку, када је сједиште босанског валије пренијето у овај град. У травничкој чаршији нарочито су били заступљени чизмеџијски, табачки и ћурчијски занат. Поткрај 18. вијека у травничкој чаршији хришћани преузимају ћурчијски еснаф. Хамдија Крешевљаковић наводи да су ћурчије из Босанског ејалета своју робу редовно слале сваке године средином августа на велики вашар који се одржавао у Узунцови, у близини Цариграда.³¹²

Мостар, као најзначајнији граду у Херцеговини је својом занатском производњом углавном подмири-

³⁰⁹ Hamdija Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1961), 32.

³¹⁰ Серцада је мали правоугаони ћилим на којем муслимани обављају своје дневне молитве.

³¹¹ Kreševljaković, *Esnafi*, 39, 46–48.

³¹² Kreševljaković, *Esnafi*, 61–64.

вао потребе тамошњег становништва и војске. У 17. вијеку на мостарском подручју постојало је више од 30 различитих заната. У Мостару је, као и у другим ејалетским занатским центрима, најзаступљенији био кожарски занат. Табаци су се највише бавили прерадом овчије и козје коже, дијелом и говеђе.³¹³

Занатска производња у осталим градовима није била великог обима и задовољавала је углавном потребе тих локалних средина.

Мада се еснафска организација везује за градове, сеоско занатство је опстајало током цијелог времена османске управе. Одређене занатлије су управо биле везане за села, попут дунђера.³¹⁴

За сеоско занатство се везују и Роми, који су од почетка османске управе обављали ковачке послове, а за потребе војске ангажовани су и као касапи. У Босанском ејалету Роми су се као путујући мајстори бавили калајисањем бакарног посуђа. Иначе, по правилу они нису уписивани као раја, па су стога плаћали један допринос–макту, у који су спадали џизја, испенце и осталих давања. Обично је на сваких 50 Рома био постављен по један черибаша и он је јамчио за њих. Уколико би неки од Рома побјегао макту би се наплаћивао од черибаше и родбине одбјеглога. Нешто виши износ макту (џизју) су плаћали Роми немуслимати. Примјера ради 1699. године Роми муслимати су давали 655,

³¹³ Faruk Taslidža, "Razvoj grada Mostara u prvim decenijama XVII stoljeća," u *Slovo o Mostaru. Zbornik radova sa 5. međunarodne konferencije posvećene stvaralaštvu hercegovačkih autora*, ur. Dijana Hadžizukić, Edim Šator (Mostar: Univerzitet "Džemal Bijedić", Fakultet humanističkih nauka, 2022), 147, 149–150.

³¹⁴ Коцић, *Оријентализација*, 213–214

док су немуслимати плаћали 725 акчи.³¹⁵ Будући да је у 18. вијеку пракса закупљивања државних пореза била распрострањена, онда не чуди што је и у Босанском ејалету „циганска цизја“ давана у закуп. Закупци су обично именовални повјерљиву особу – емина, која би прикупљала порез. Тако је 1757. године зворнички капетан Абдулах, пренио своје право убирања „циганске цизје у кадилуцима Тешњу и Дервенти“ на емина Мустафа-агу из Зенице.³¹⁶

Отпор према Ромима у локалним срединама је постојао и због тога што је већина живјела као чергари. Босански валија је својом бујрулдијом обавијестио кадије Тешањског кадилука да „под изговором да траже занатлијске послове и да зарађују, Цигани обилазе по селима и нахијама ... па сиротој раји уништавају усјеве, пале и краду... и наносе штете“. Стога је валија тражио да се ово испита и да уколико су одговорни казне се по шеријату.³¹⁷

Отпор према путујућим занатлијама види се из представке коју је саставио хаџи Алија, помоћник тешањског кадије, на основу онога што је „мноштво свијета“ изнијело у тешањском суду. Наиме, калајџије хришћани који су дошли из Албаније „обилазе наше касабе и тргују“, иако им је то било забрањено. Затим „без допуштења залазе у дворишта муслиманских кућа к’о бајаги, тражећи посла, они загледају муслиманске жене и дјевојке. Због тога што јавно гледају њихова

³¹⁵ Hadžibegić, “Džizja,” 60–61.

³¹⁶ *Sidžil Tešanjskog kadiluka iz druge polovine XVIII vijeka (1165–1204/1752–1790)*, Abdulah, kapetan Zvornika, imenuje emina za prikupljanje malikane (15.2.1757), 123.

³¹⁷ *Sidžil Tešanjskog kadiluka iz druge polovine XVIII vijeka (1165–1204/1752–1790)*, Bujruldiја (9.7.1781), 270.

лица, праве муслиманима велику штету...“³¹⁸

И поред спорадичне присутности у руралним срединама, занатска производња у Босанском ејалету је остала једно од главних обиљежја чаршијске привреде. Акумулацијом капитала у рукама најистакнутијих занатлија створени су услови за њихов прелазак у трговачки слој. Тај процес је видљив код православних, нарочито од друге половине 18. вијека.

Трговачка дјелатност Османског царства веома рано је потпала под утицај европских држава које су настојале да се окористе ниским царинским стопама, да би напосљетку успоставиле неку врсту трговачког монопола на том великом тржишту.

Утицај појединих европских сила у османској трговини мијењао се током вијекова. Тако су у 17. вијеку доминантни били Енглези, да би већ у сљедећем, а нарочито од 1730. године, премоћ прешла на страну Француза.³¹⁹ Када је о извозу ријеч нарочито је растао извоз сировог памука према Марсеју, поготово из Изамира и Солуна. У тој трговини важну улогу су имали локални моћници (ајани) Румелије и западне Анадолије, они се у трговачкој размјени појављују као посредници, снабдјевачи, заштитници, али и тлачитељи.³²⁰

Након Пожаревачког мира запажа се појачана активност Хабзбуршке монархије да се пробије на турско тржиште. Погољна околност у том погледу

³¹⁸ *Sidžil Tešanjskog kadiluka iz druge polovine XVIII vijeka (1165–1204/1752–1790)*, Ilam hadži Alije, naiba kadije kadiluka Tešanj (21.10.1757), 232.

³¹⁹ Edhem Eldem, “Capitulations and Western trade,” in *The Cambridge History of Turkey, Volume 3, The Later Ottoman Empire, 1603–1839*, ed. Suraiya N. Faroqhi (Cambridge: University Press, 2006), 311–312.

³²⁰ Eldem, “Capitulations,” 316–317.

била је царинска стопа од само 3%, која је вриједила у међусобном трговачком промету. Већ 1719. године основана је Царска привилегована оријентална компанија са сједиштем у Бечу и филијалама у Цариграду, Трсту и Београду. Мада је располагала са приличним капиталом Компанији ипак није пошло за руком да потисне „турске“ трговце са тржишта Монархије, што је уосталом био један од задатака који је постављен при њеном оснивању. Исте, 1719. године, цар Карло VI (1711–1740) је Трсту и Ријечи дао статус слободних лука. Међутим, ови градови, првенство Ријека, нису имали адекватну путну повезаност са унутрашњошћу. Тај проблем Хабзбурговци су дијелом ублажили 1728. године повезавши новоизграђеном цестом Ријеку и Карловац. Ипак, поред свих настојања Монархија није успијевала да потисне „турске“ трговце, нити јој је полазило за руком да изврши пробој на османско тржиште. У више наврата наредбама се настојало ограничити пословање „турских“ трговаца само на трговину „на велико“, док им се остављала могућност да тргују „на мало“ само на вашарима. Ове мјере нису донијеле очекиване резултате. Тек након потписивања новог трговинског уговора 1771. године, обим аустро-турске трговине се удвостручује и Османско царство постаје главни извор сировина за Монархију.³²¹

Хабзбуршке слободне луке на источном Јадрану у првој половини 18. вијека тешко су могле конкурисати млетачким скелама у Далмацији и Боки Которској, као и за у то вријеме још увијек великим значајем Дубровника, превасходно као увозне луке.

³²¹ Гавриловић, *Прилој*, 5–6, 10, 15–17; Бронза, *Аустријска волиџина*, 278, 280, 289.

Дубровачка република која је номинално признавала османску власт и плаћала султану харач била је једна од главних лука у којој су трговци не само Босанског ејалета него и цијелог царства трговали. Након великог земљотреса за Републику су наступила тешка времена. Млечани као и трговци османски поданици улагали су напоре да отворе нове трговачке луке, не би ли на тај начин срушили трговачки монопол Дубровника. С друге стране, Дубровчани су се дипломатском умјешношћу и трговачком препреде-ношћу борили да те акције осујете. Велики ударац за њих је било отварање млетачких лука у Рисну и Новом у мају 1740. године. Да би поспјешили њихов рад Млечани су снижили царину на извоз робе. Узалуд су се Дубровчани жалили. Караванска трговина из Требиња и Зубаца је тако преусмјерена на Нови, одакле се добављао челик и пријекотребна со.³²²

Из Босне је у Дубровник стизала претежно вуна, восак, гвожђе и кожа. Већином су је допремали трговци из Сарајева, Мостара, Фоче, Требиња, Високог, Стоца, Билеће, Дољана и Чајнича. О коликом броју трговаца је ријеч свједоче подаци за Мостар из кога су у току 1752. године приспјела 102 трговца, док је по питању Сарајева тај број средином 18. вијека осцилирао између 70 и 80 особа на годишњем нивоу. Количина робе коју су довозили трговци из ејалета је заиста била импресивна. Сликовито то показује случај трговца Хусеина Ћате Бехмена који је у мају 1764. године у Дубровник допремио више од 23 тоне воска. Поред дувана који је дијелом задовољавао потребе

³²² Вук Винавер, "Трговина Бара, Бијелог Поља и Подгорице са Дубровником (1720–1760)," *Историјски записи*, по. 2 (1953): 462.

Дубровника, из Босне је стизао аурипигмент који се користио за добијање боја у сликарству, али исто тако и као пестицид будући да је садржавао арсен. Из ејалета су још извожени жива, бакар, вунене поњаве (простирке) и занатска роба.³²³

Крајем 17. и почетком 18. вијека на подручје Дубровачке републике долази и насељава се све више православних трговаца. Повољна околност у том тренутку је била знатно либерализована имиграциона политика Републике након великог земљотреса. Ови православни трговци стижу углавном из Сарајева, мада их има и из Требиња, Мостара и Попова поља. Из Мостара су приспјели Милетићи, а из Требиња Дучићи, Рашевићи, Петровићи. Познато је да је Томо Вуковић из Сарајева који је пословао у Дубровнику, становао на дубровачким Плочама.³²⁴

Поред Дубровника значајна лука на Јадрану, и то његовом јужном дијелу је био Скадар. Из Скадра је породица Бушатлија руководила трговачком размјеном. Мехмед Бушатлија је 1767. године отпремио знатне количине уља широм Балкана, а дио је између осталог стигао и до Босанског ејалета, односно Сарајева и Новог Пазара, да би онда његови агенти ту купили вуну, восак, кожу и затим је све, заједно са већом количином уља, отпремљено за Анкону, Трст, Дубровник.³²⁵

Трговачке везе су биле разгранате. Томе свједочи и примјер трговаца из Никшића, који су одржавали пословне контакте са Скадром. Мада је знатно интен-

³²³ Винавер, "Трговина," 465–466.

³²⁴ Sivić, *Migracije*, 98.

³²⁵ Вук Винавер, "Поморство Улциња у XVIII веку," *Историјски записи*, no. 1 (1963): 65.

живнији обим трговачке размјене обављан у Дубровнику. Тамо су претежно вуном трговали никшићани муслимани. Постоји помен Хаџи Османа Ајвазовића који је 1785. године ту продао 400 бала fine вуне. Његов брат Сали-баша трговао је воском и кордованом (фино обрађена козја кожа). Кордованом је трговао и Хаџи Махмуд који је 1763. године у Дубровник довезао велику пошиљку кордована и овчијих кожа. Неки од ових никшићких трговаца су у Дубровнику са једном француском фирмом размјењивали своју робу за кафу.³²⁶ Кафа је била веома тражен артикл на тржишту Босанског ејалета. Куповала се за властите потребе, а бивала је изузетно цијењена уколико је давана као поклон.

У трговачкој размјени са Дубровником нарочито је током друге половине 18. вијека била активна православна бјелопољска чаршија. Трговали су претежно вуном. У том послу истицали су се Паво Антуновић (1752), Иван Живковић (1745), Јован Петровић и Петар Вуковић³²⁷ Вуна се у Дубровник довозила и са подручја Сјенице и Новог Пазара, мада је било и случајева да су Дубровчани у овим мјестима откупљивали вуну. Познато је да је 1737. године дубровчанин Антун Хица купио у Сјеници од Илије Петковића већу количину вуне. Временом ће бјелопољски трговци почети да потискују сјеничке и новопазарске. Такође треба истаћи да Пљевља, иако су била центар Херцеговачког санџака, нису имала развијене трговачке везе са Дубровником, можда је разлог томе удаљеност, а можда и чињеница да су Рисан и Нови са повољнијим

³²⁶ Винавер, "Црна Гора," 57; Винавер, "Трговина," 474.

³²⁷ Винавер, "Црна Гора," 57; Винавер, "Трговина," 473.

условима трговања, првенствено у погледу царина, одвлачили више промета на своју страну. Остало је забиљежено да је око 1745. године пљевљанин Мула Мустафа трговао воском у Дубровнику. Трговци са стране су се понекад снабдијевали робом у Пљевљима, као што је то 1751. године урадио Хусеин из Требиња откупивши кордован и поњаве.³²⁸

Херцеговачки трговци су током 18. вијека почели да одлазе на даља путовања, тако путују у Египат по платно, шећер, лан и кафу, затим носе робу у Анкону, Венецију, Подунавље. Примат у херцеговачкој трговини су имали муслимани будући да су у најважнијим градовима чинили већину. Тако је било и у Мостару гдје су хришћани забиљежени само у четири улице. У Стоцу је било 65, а у Клобуку 52 муслиманске куће. С друге стране, Фоча са својих 560 кућа сматрана је мјешовитим насељем у вјерском погледу.³²⁹

Дубровчани су најинтензивније трговали са Требињем. Одржавање присних односа са Требињцима налагали су и привредни и политички разлози. Томе у прилог иде и податак да је у периоду од 1746–1752. године у Дубровник стигло 465 Сарајлија, 344 Мостарца и чак 1.082 Требињца. Од истакнутих требињских трговаца који су дјеловали у 18. вијеку треба поменути Омера Склоповића, Алију Бузулагића, Дервиша Ђату, те Омер-бега Ђатовића који је одржавао пословне везе са Египтом одакле је увожен пиринач у Требиње. Предузимљиви требињски трговци су и лично путовали у Египат, углавном ради допреме кафе. Забиљежено је да су трговали и у Видину. Отуда су, дијелом и као

³²⁸ Винавер, "Трговина," 473–474.

³²⁹ Вук Винавер, "Херцеговачка трговина са Дубровником почетком XVIII вијека," *Историјски записи*, по. 1–2 (1955): 65–66.

посредници, куповали восак и отпремали га за Дубровник. Требињци су на приморске скеле тјерали и доста стоке.³³⁰ Стога су и због тих послова долазили у Дубровник.

Мостарски трговци су поред воска и коже као стандардних артикала на дубровачко тржиште доносили и занатске производе, нарочито оне из казаских и табачких радионица. Хаџи Ибрахим Мирица који је четрдесет година своју робу носио у Дубровник, био је један од најзначајнијих мостарских трговаца прве половине 18. вијека. Било је ту још истакнутих појединаца попут Фазлије Ћумурића и Мује Мехића који су бавили продајом гвожђа. Мостарци су имали и разноврсну понуду ћурчијских производа. Трговци из Мостара су преко Дубровника успоставили и пословне везе са Египтом, одакле су допремали платно, пиринач и кафу. Мостарци су из јужне Италије набављали јагњеће коже од које су израђивали кожухе. Поред доминантних муслимана нешто мало мостарских православних трговаца је пословало током 18. вијека. Најзначајнији су били Хумковићи.³³¹

Када је ријеч о Фочацима у Дубровнику је трговало само неколико православних трговаца, као што је био Јефто Николић за кога је 1737. године забиљежено да је извезао 480 мачијих кожа. С друге стране, муслимани из Фоче су трговали на Дунаву. Забиљежени су њихови одласци у Видин и Србију.³³² Фоча је била значајна као путно чвориште, па су тако трговци који су туда пролазили често размјењивали са Фочацима своју робу за новац или друге производе.

³³⁰ Винавер, "Херцеговачка," 73–75, 87.

³³¹ Винавер, "Херцеговачка," 73–75,

³³² Винавер, "Херцеговачка," 76–77, 80.

Надаље, муслимани као носиоци столачке трговине су углавном трговали вуном, кожом и гвожђем. Кроз Херцеговину су на путу за Дубровник пролазили и Височани. Највише су се бавили извозом и продајом гвожђа. Њима су се у тим пословима придруживале и Сарајлије.³³³

Херцеговачки трговци су, као што смо рекли, преко Дубровника из других медитеранских лука набављали платно, пиринач и кафу у мањим количинама. Највећи дио увоза кафе ишао је караванима преко Новог Пазара, дио је допреман у Сплит бродовима, као и у Дубровник, гдје је кафа углавном на француским бродовима стизала из Александрије. Понекад су на та прекоморска путовања одлазили и босански трговци, пратећи тако своју робу. Након наплате 2% ђумрука (увозна и извозна царина) кафа се није задржавала у Дубровнику³³⁴ и за разлику од Босне ријетко се налазила у употреби и продаји.

Премда дубровачке вијести потврђују да њихови трговци у 18. вијеку скоро и не залазе у Сарајево, с друге стране, трговци из Сарајева и то већином они из православне чаршије увелико су трговали у Дубровнику. Наиме, дубровачка трговачка дјелатност је била у паду, то је најочитије у броју трговаца који су средином 18. вијека били распоређени на Балкану, ријеч је о 20–25 особа, што је чак десет пута мање у односу на крај 16. вијека.³³⁵ У исто вријеме у Босанском ејалету дешавају се крупне промјене у домену

³³³ Винавер, “Херцеговачка,” 78–79; Вук Винавер, “Сарајевски трговци у Дубровнику средином XVIII века,” *Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине*, год. VI (1954): 262.

³³⁴ Винавер, “Херцеговачка,” 80, 86–87.

³³⁵ Винавер, “Сарајевски,” 254–255.

привреде. Православне занатлије из Сарајева, нарочито ћурчије, током 18. вијека преко трговине постају и трговци. Њих ће бити све више од шездесетих година 18. вијека. Ријеч је о угледним занатлијама који су имали и истакнуто мјесто у сарајевској православној црквеној општини. Такав је био Хаџи Дамјан Арнаутовић, који је од 1704. године постао клисар, а затим кмет до смрти 1749. године. По иметку у Сарајеву су се од православних трговаца истицали Чечиклићи, Поњавице и Јовићи.³³⁶

Сарајевски трговци током 18 вијека интензивно тргују и на подручју Хабзбуршке монархије. Роба „турских“ трговаца се допремала караванским путевима који су ишли преко угарске територије. У том периоду православни и јеврејски трговци су се профилисали као главни извозници бакра за различите дијелове Османског царства. Наиме, будући да рударство у Османском царству није било развијено, увоз различитих руда са страних тржишта био је једино рјешење којим су се могле задовољити потребе државе за одређеним металима. Тако су сарајлије Хаџи Дамјан Арнаутовић, Јозеф Денон, Рафаел Етијас, Енох Шах и Исак Сабах откупљивали велике количине бакра. Њега су чак пласирали и на тржишта Влашке и Молдавије. Иначе, сарајевски трговци су из Београда, док се налазио под аустријском управом (1718–1739), годишње преузимали око 40.000 тона бакра. Трговци су бакар набађали углавном из Баната. Сарајлије су прерађени бакар извозили у Дубровник. Тамо су допремали и аурипигмент, али ријеч је о незнатним

³³⁶ Винавер, “Сарајевски,” 257.

количинама.³³⁷

Још средином 18. вијека жалили су се костајнички трговци на пословање „турских“ трговаца који најфиније злато и сребро и новац најбољег квалитета износе у Османско царство, стога су они тражили да им се таква пракса забрани, а трговање ограничи на veleпродају ван вашарских мјеста.³³⁸

Сарајлије су поред одлазака у Венецију, Анкону и Трст, путовале караванима и у удаљенија трговачка средишта попут Цариграда, Солуна и Подунавља. Изазови караванске трговине и опасности које су вредале на путу виде се из случаја када су 1779/80. године у Румелији разбојници убили тројицу сарајевских трговаца.³³⁹ Ништа мање нису били опасни каравански путеви који су из Дубровника или Сплита ишли преко територије Босанског ејалета даље ка истоку.

Посебан сегмент сарајевске трговачке чаршије чинили су јеврејски трговци. Ријеч је углавном о Сефардима који су у Босну стигли у 16. вијеку. Интензивно су трговали са Дубровником, далматинским градовима и Млетачком републиком. Од познатијих ту је Аврам син Чолаков, прозван и Чолаковић, који је средином 18. вијека био познати трговац у Сарајеву и финансијер (банкар) везилов. Као трговци у Дубровнику сретали су се још Садик Данон и Аврам Вита Данон. Поједини јеврејски трговци су успјешно пословали и на подручју Подунавља, гдје су откупљивали и

³³⁷ Винавер, „Сарајевски,” 262; Бронза, *Аустријска Иллирика*, 290–291.

³³⁸ „... welche auch das feinste Gold, und Silber, nicht minder die besten Geld-Sorten ... Zusammen rafen, Einwechseln und in die Türkei überbringen...” Гавриловић, *Грађа II*, 466–467.

³³⁹ Bašeskiја, *Ljetopis*, 237; Винавер, „Сарајевски,” 263.

луксузну робу. Тако се Јосиф Данон из Сарајева 1742. године појавио у Дубровнику са товаром дунавског кавијара.³⁴⁰

Важна лука, нарочито за трговце из сјеверне Босне је био Сплит, тада у саставу Млетачке Далмације. Сплитска скела је отворена још 1592. године залагањем јеврејског трговца Даниела Родрига. Од оснутка постала је велики такмац Дубровнику, што је и био циљ приликом њене успоставе. У првим деценијама рада ова скела је умногоме зависила од млетачких бродова који су транспортовали робу даље преко мора.³⁴¹ Стога су политичке околности имали великога утицаја на рад скеле. Туробни 17. вијек обиљежен Кандијским ратом утицао је на пословање у Сплиту. Ипак, лука је у наредном вијеку почела да оживљава. Разноврсна роба је стизала са свих страна. Мноштво трговаца из разних крајева сливало се у град. Међу њима и трговци из Босне. Неки од њих су имали тако разгранате и успјешне послове да су поткрај 18. вијека одлучили да се населе у Сплиту. Такав је био случај са сарајевском породицом Димитровић која је са браћом Вуковић, такође трговцима из Сарајева, имала трговину у Сплиту са веома богатом понудом. Робу су продавали и ван Сплита на сајмовима, примјера ради на сајму у Сенигалији (у близини Анконе).³⁴² То је био тридесетодневни сајам, који је у 18. вијеку уживао углед једног од најважнијих сајмова на Медитерану,

³⁴⁰ Луџија, "Austro-Ugarska i Jevreji," 13; Vinaver, "O Jevrejima," 72–73.

³⁴¹ Луџија, "Austro-Ugarska i Jevreji," 12; Nikola Čolak, "Promet stoke u zadarskoj skeli u XVIII. stoljeću," *Radovi Zavoda za povijesne znatnosti HAZU u Zadru*, no. 37 (1995): 562. <https://hrcak.srce.hr/270350>

³⁴² Nataša Bajić, "Procvat splitske trgovine u 18. stoljeću," *Baština*, no. 32 (2004): 102.

на којем се могла набавити сваковрсна роба.³⁴³

Важна лука за извоз стоке из Босанског ејалета био је Задар. Босански трговци су, обично преко Купреса, дотјеривали крупну и ситну стоку на задарску скелу, а она је одатле посебним бродовима превожена у Венецију. О коликом обиму трговачког промета се ради свједочи податак с почетка 18. вијека према којем је у току 1711. године извезено 10.148 волова. Задар је тада имао удио од 1/3 у снабдијевању месом Венеције и њене околине.³⁴⁴ У наредним деценијама извоз стоке из Задра је осцилирао. Највише су на то утицале епидемије куге, као и сточне болести, које су због страха од заразе ограничавале путовања и трговину. Мула Мустафа Башескија је забиљежио да се током 1773/74. године на крупној и ситној стоци појавила куга.³⁴⁵ Велики проблем на скели су биле неусаглашена понуда и потражња стоке. Тако се 1752. године десило да када је из Босне стигла пошиљка волова „изванредне величине“ у задарској луци није било адекватних бродова који би обавили овај транспорт.³⁴⁶

Трговина Босанског ејалета је током 18. вијека била у узлету. Премда су одржаване традиционалне трговачке везе са дубровачким и венецијанским лукама, истовре-

³⁴³ Винавер, „Сарајевски,” 263.

³⁴⁴ Čolak, „Promet,” 563.

³⁴⁵ Bašeskija, *Ljetopis*, 168.

³⁴⁶ Čolak, „Promet,” 467. Након велике кужне заразе која је похарала Босну 1782. године, сви трговци који су долазили у Задар у тамошњем Лазарету св. Марка били би испитани. Стога знамо да су током септембра 1786. године у Задар пристигли сљедећи сарајевски трговци: Мујо Барјаковић, Ибрахим Баша Сврчиковић (родом из Сарајева, стигао са Купреса), Петар Драгуновић, Михајло Остојић, Дедо Дервиш, Селим Баша Зумбул (Сумбул), Илија Станишић и Ристо Бесаровић. Čolak, „Promet,” 504–505.

мено су чињени напори да се изврши продор на нова тржишта. Међу уобичајено доминантним муслиманским трговцима, уз неколицину Јевреја, у овом периоду појављује се значајан слој православних трговаца ћурчија који су се од занатства окретали ка трговини.

ЗАКЉУЧАК

ПРОШЛОСТ ОСМАНСКОГ ЦАРСТВА у 18. вијеку представља типичан примјер несразмјера између потреба, жеља и могућности. Криза свих аспеката ондашњег друштва већ је била узела маха. Закашњели покушаји половичних реформи и скромни резултати истих једно су од главних обиљежја овога периода.

Босански ејалет као крајиште показао је свој значај у ратовима 1737–1739. и 1788–1791. године, о чему је до данас често и много писано. Међутим, историја Босанског ејалета у раздобљу од Београдског мира (1739) до почетка Дубичког рата (1788) у историографији је неоправдано запостављана. Овом књигом учињен је пак мали корак ка попуњавању те празнине.

Скоро пола вијека мира у пограничју пружио је прилику за потпуно другачији пут развоја у политичком, привредном, друштвеном, па и вјерском погледу. У књизи је проблематизован управо такав развојни пут Босанског ејалета и кроз седам поглавља и доста примјера дат је одговор како је мирнодопски период утицао на различите аспекте живота ејалетског становништва.

У прва два поглавља поставили смо територијални и временски оквир као важну основу за само истраживање. Утврђивање територијалног оквира хронолошки се кретало од успоставе османске власти у Босни, па до коначног обима Босанског ејалета у 18. вијеку. С друге стране, утврђујући временски оквир, кроз упознавање са историјом Османског царства током 18. вијека, настојали смо пружити контекст за

причу о Босанском ејалету (1739–1788).

Праћење демографских кретања, при писању ове књиге, био је посебан изазов, нарочито када се има у виду њихов интензитет, вишеструки правци кретања и широко територијално подручје које су захватили. Закључили смо да су миграциони процеси поготово они од 1739. до 1788. године један од најзначајнијих фактора који је обликовао етничку слику Босанског ејалета. Уочили смо да су различити мотиви утицали на сеобе људи. Док су унутрашње миграције углавном биле економског карактера, дотле су на оне усмјерене ка непосредном сусједству, поред економских утицали и безбједносни, па и лични разлози. Такође, указали смо да су на структуру становништва утицај имале и заразне болести, прије свега куга.

Промјене у оквиру тимарског система, као и додатна фискална оптерећења једно су од главних обиљежја 18. вијека. Показали смо, између осталог, да су додатно опорезивање, као и злоупотребе у том процесу, иницирале појаву побуна муслиманског становништва у Босанском ејалету. Примијетили смо да су буне у почетку носиле социјално обиљежје. Међутим, оне касније поред социјалних истичу и политичке захтјеве и погодују развоју анархичног стања у различитим дијеловима Босанског ејалета које ће потрајати дуже од једне деценије. У таквим околностима појавиле су се и одметничке групе које су вршиле насиља, уништавања и пљачку.

У наредном поглављу смо показали да и поред тога што је владао мир у непосредном пограничју ејалетска војска је била ангажована у смиривању побуна у Црној Гори, затим на руском ратишту, те у борби против бунтовног Махмуд-паше Бушталије. Оно што је било

примјетно у овом периоду јесу промјене у процесу мобилизације и прелазак на плаћеничку војску, на нивоу цијелога царства. То је касније, као што смо увидјели, имало негативан утицај на спремност војника да се ангажују у дуготрајним сукобима, поготово на удаљеним ратиштима.

Најзад, у овој књизи дат је и један општи преглед четири најзаступљеније религије у Босанском ејалету у 18. вијеку. Поближе је представљена њихова организациона структура, као и дјеловање на простору Ејалета.

Када је ријеч о привреди у Босанском ејалету, запазили смо да је она у току мирнодопског раздобља од 1739. до 1788. године имала прилику за неометан развој. Нарочито је то било видљиво у домену трговине, јер су се отварале нове трговачке ске, рушили су се стари монополи и настојали се наметнути нови, нова тржишта су на Средоземљу или пак Дунаву привлачила трговце из Босне. У том периоду веома важан процес се одвијао међу православним занатлијама – ћурчијама, који су почели да се окрећу трговини, формиравши на тај начин утицајан трговачки слој. Трговина се показала као добар пут, који не само да је омогућавао стицање богатства, него и статуса у друштву.

Надамо се да смо овом књигом допринијели пружању једног свеобухватног увида у прошлост Босанског ејалета у најдужем периоду мира који је запамћен на његовим границама.

CONCLUSION

THE PAST OF THE OTTOMAN EMPIRE in the 18th century represents a typical disproportion between needs, desires and possibilities. The crisis in all aspects of the society at that time had already taken off. Belated attempts at half-hearted reforms and their modest results are one of the main characteristics of this period.

The Bosnian eyalet as a region at a borderline showed its importance in the wars of 1737–1739 and 1788–1791 and a lot has been written about it to this day. However, the history of the Bosnian eyalet in the period from the Belgrade Peace Treaty (1739) to the beginning of the Dubica War (1788) has been unjustifiably neglected in historiography. This book is a small step towards filling that gap.

Almost half a century of peace in the borderland provided an opportunity for a completely different path of development in political, economic, social, and even religious terms. The book problematizes just such a development path of the Eyalet, and through seven chapters and a lot of examples, the answer is given as to how the peacetime period affected various aspects of the life of the Eyalet's population.

In the first two chapters, we set the territorial and temporal framework as an important basis for the research itself. The determination of the territorial framework chronologically ranged from the establishment of Ottoman rule in Bosnia to the final extent of Ejalet in the 18th century. On the other hand, establishing the time frame, through familiarization with the history of the Ottoman Empire during the 18th century, we tried to provide a

context for the story of the Bosnian eyalet (1739–1788).

Monitoring demographic trends, while writing this book, was a special challenge, especially when one takes into account their intensity, multiple directions of movement and the wide territorial area they covered. We concluded that migration processes, especially those from 1739 to 1788, were one of the most significant factors that shaped the ethnic image of the Bosnian Eyalet. We observed that different motives influenced the migration of people. While internal migrations were mainly of an economic nature, until then those directed towards the immediate neighborhood were influenced by security and personal reasons in addition to economic ones. We also pointed out that infectious diseases, primarily the plague, had an impact on the structure of the population.

By the way, changes within the timar system, as well as additional fiscal burdens, are one of the main features of the 18th century. We have shown, among other things, that additional taxation, as well as abuses in that process, initiated the emergence of rebellions of the Muslim population in the Bosnian eyalet. We noticed that initially the riots had a social character. However, they later emphasize political demands in addition to social ones and favor the development of an anarchic state in different parts of the Eyalet that will last for more than a decade. In such circumstances, renegade groups appeared and committed violence, destruction and robbery.

In the following chapter, we showed that despite the fact that there was peace in the immediate border, the Eyalet army was engaged in quelling rebellions in Montenegro, then on the Russian battlefield, and in the fight against the rebellious Mahmud Pasha Bušatlija. What was noticeable in this period were the changes in the mobili-

zation process and the transition to a mercenary army, at the level of the entire empire. This later, as we saw, had a negative impact on the willingness of soldiers to engage in long-term conflicts, especially on distant battlefields.

Finally, this book gives a general overview of the four most represented religions in the Bosnian Eyalet in the 18th century. Their organizational structure is presented in more detail, as well as their activities in the area of Ejalet.

When it comes to the economy of the Bosnian eyalet, we noted that during the peacetime period from 1739 to 1788, it had the opportunity for unhindered development. This was especially visible in the field of trade, because new trading places were opened, old monopolies were demolished and new ones were tried to be imposed, new markets on the Mediterranean or the Danube attracted traders from Bosnia. In that period, a very important process took place among the Orthodox artisans–furriers (ćurčije), who began to turn to trade, thus forming an influential merchant class. Trade proved to be a good way, which not only enabled the acquisition of wealth, but also status in society.

We hope that with this book we have contributed to providing a comprehensive insight into the past of the Bosnian eyalet in the longest period of peace, which is remembered on its borders.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Објављени извори

- Гавриловић, Славко. *Грађа за историју Војне границе у XVIII веку. Банска крајина 1690–1783*, књ. I. Уредник Радован Самарџић. Београд: САНУ, 1989.
- Гавриловић, Славко. *Грађа за историју Војне границе у XVIII веку. Банска крајина XVII–XVIII век*, књ. II. Уредник Василије Крестић. Београд: САНУ, 1997.
- Знамениџа докуменџа за историју српског народа 1538–1918*, уредници Дејан Микавица, Владан Гавриловић, Горан Васин. Нови Сад: Филозофски факултет у Новом Саду, 2007.
- Sidžil nevesinjskog kadije (1767–1775)*, priredio Hivzija Hasandedić. <https://www.medzlis-nevesinje.com/component/k2/item/336-sidzil-nevesinjskog-kadije-1767-do-1775-prvi-dio.html>
- Sidžil nevesinjskog kadije (1767–1775)*, priredio Hivzija Hasandedić. <https://www.medzlis-nevesinje.com/component/k2/item/337-sidzil-nevesinjskog-kadije-1767-do-1775-drugi-dio.html>
- Sidžil Tešanjskog kadiluka iz druge polovine XVIII vijeka (1165–1204/1752–1790)*, Monumenta turcica historiam slavorum meridionalium illustrantia, serija V, knj. 2, priredio Aladin Husić. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu-Orijentalni institut i Opća biblioteka Tešanj.
- Turski (osmanski) izvori za istoriju Crne Gore (1700–1913)*. knj. I, tom III. Priredio Šerbo Rastoder. Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, 2018. <https://canupub.me/knjiga/turski-osmanski-izvori-za-istoriju-crne-gore-1700-1913-knjiga-1-tom-iii/>

Љетописи

- Bašeskija, Mula Mustafa Ševki. *Ljetopis (1746–1804)*. Prevod Mehmed Mujezinović. Sarajevo: Izdavačko preduzeće Veselin Masleša, 1968.
- Benić, fra Bono. *Ljetopis sutješkog samostana*. Priredio Ignacije Gavran. Sarajevo: IRO Veselin Masleša, 1979.
- Bogdanović, fra Marijan. *Ljetopis kreševskog samostana*. Priredio Ignacije Gavran. Sarajevo, Zagreb: Synopsis, 2003.
- Lastrić, Filip. *Pregled starina Bosanske provincije*. Priredio Andrija

Zirdum. Zagreb, Sarajevo: Synopsis, 2003.

Lašvanin, fra Nikola. *Ljetopis*. Priredio Ignacije Gavran. Sarajevo: IRO Veselin Masleša, 1981.

Мемоари

Михаиловић, Константин из Островице. *Јаничарове усјомене или Турска хроника*. Превод и предговор Ђорђе Живановић. Београд: Технологије, издаваштво и агенција Јанус, 2002.

Путопис

Fortis, Alberto. *Put po Dalmaciji*. Split: Marijan tisak, 2004.

Литература

Agoston, Gabor and Bruce Masters. *Encyclopedia of the Ottoman Empire*. New York: Facts on File Inc, 2009.

Adanir, Fikret. "Semi-autonomous provincial forces in the Balkans and Anatolia." in *The Cambridge History of Turkey, Volume 3, The Later Ottoman Empire, 1603–1839*, edited by Suraiya N. Faroqhi, 157–185. Cambridge: University Press, 2006.

Aksan, Virginia. "War and Peace," in *The Cambridge History of Turkey, Volume 3, The Later Ottoman Empire, 1603–1839*, edited by Suraiya N. Faroqhi, 81–117. Cambridge: University Press, 2006.

Aksan, Virginia H. *Ottoman Wars 1700–1870: An Empire Besieged*. London, New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2013.

Aličić, Ahmed S. *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*. Sarajevo: Orijentalni institut, 1983.

Anderson, Mathew Smith. *The Eastern Question 1774–1923. A Study in International Relations*. London, Melbourne, Toronto: Mac-Millan, 1966.

Aydin, Mehmet Akif. "Pravo kod Osmanlija." U *Historija Osmanske države i civilizacije*, urednik Ekmeleddin Ihsanoglu, 515–594. Sarajevo: Orijentalni institut, 2004.

Bajić, Nataša, "Procvat splitske trgovine u 18. stoljeću." *Baština*, no. 32 (2004): 93–108. <https://hrcak.srce.hr/file/241240>

Bejtić, Alija. "Bosanski namjesnik Mehmed-paša Kukavica i njegove

- zadužbine u Bosni (1752–1756 i 1757–1760).” *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, no. 6–7 (1958): 77–114.
- Beydilli, Kemal. “Od Kućuk Kajnardže do propasti.” U *Historija Osmanske države i civilizacije*, urednik Ekmeleddin Ihsanoğlu, 77–158. Sarajevo: Orijentalni institut, 2004.
- Bogavčić, Salopek, Iva. “Od kontumca do bolnice: javnozdravstveni uvjeti gradiške Posavine 18. i 19. stoljeća,” *Povijesni prilozi*, Vol. 41, no. 62 (2022): 263–293 <https://hrcak.srce.hr/280890>
- Bosworth, Clifford Edmund. “The Concept of Dhimma in Early Islam.” In *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society*, edited by Benjamin Braude and Bernard Lewis, 37–51. New York, London: Holms & Meier Publishers Inc., 1982.
- Бронза, Боро. *Аустријска ђолиџика ѓрема ѓросџору Босне и Херџеџовине 1699–1788*. Бања Лука: Филозофски факултет, 2012.
- Buzov, Snježana. “Razgraničenje između Bosanskog pašaluka i mletačke Dalmacije nakon kandijskog rata.” *Povijesni prilozi*, Vol. 12, no. 12 (1993): 1–38. <https://hrcak.srce.hr/107206>
- Ватен, Никола. “Успон Османлија (1451–1512).” У *Истџорија Османској царстџва*, уредник Робер Мантран, 93–137. Београд: Clio, 2002.
- Веселиновић, Рајко Л. “Уређење аустријске Војне крајине у Хрватској и горњој Славонији.” у *Истџорија срџској народа III I*, уредник Радован Самарџић, 441–444. Београд: Српска књижевна задруга, 1994²
- Веселиновић, Рајко. “Срби у Далмацији,” у *Истџорија срџској народа IV 2*, уредник Славко Гавриловић, 7–66. Београд: Српска књижевна задруга, 1994².
- Винавер, Вук. “Трговина Бара, Бијелог Поља и Подгорице са Дубровником (1720–1760).” *Истџориски зайиси*, 2 (1953): 458–480.
- Винавер, Вук. “Сарајевски трговци у Дубровнику средином XVIII века.” *Годишњак Истџориској друшџтва Босне и Херџеџовине*, год. VI (1954); 249–265.
- Винавер, Вук. “Сарајевски трговци у Дубровнику средином XVIII века.” *Годишњак Истџориској друшџтва Босне и Херџеџовине*, год. VI (1954); 249–265.
- Винавер, Вук. “Херџеговачка трговина са Дубровником почетком XVIII вијека.” *Истџориски зайиси*, no. 1–2 (1955): 65–94.

- Винавер, Вук. "Црна Гора, Скадар и Дубровник крајем XVIII века." *Историјски записи*, по. 1–2 (1956): 42–77.
- Vinaver, Vuk. "О Јеврејима у Dubrovniku у XVIII веку." *Jevrejski almanah*, (1959/60): 65–78.
- Винавер, Вук. "Поморство Улциња у XVIII веку." *Историјски записи*, по. 1 (1963): 51–69.
- Гавриловић, Славко. *Прилој историји њерјовине и мијрације Балкан–Подунавље XVIII и XIX столећа*. Београд: САНУ, 1969.
- Гавриловић, Славко. "Ка српској револуцији." У *Историја српској народа IV 1*, уредник Славко Гавриловић, 351–431. Београд: Српска књижевна задруга, 1994.
- Дабић, Војин С. *Банска крајина (1688–1751). Прилој историји српској и хрватској народа и крајишкој уређења у Банији*. Београд, Загреб: Историјски институт и Просвјета, 1984.
- Дабић, Војин С. *Војна крајина: Карловачки генералај (1530–1746)*. Београд: Свети анхијерејски синод Српске православне цркве, 2000.
- Darling, Linda T. "Public finances: the role of the Ottoman centre." In *The Cambridge History of Turkey, Volume 3, The Later Ottoman Empire, 1603–1839*, edited by Suraiya N. Faroqhi, 118–131. Cambridge: University Press, 2006.
- Dostović, Nihad. "Dva dokumenta iz Tuzlanskog siđžila iz 1054–55. h. g./1644–45. godine u Gazi Husrev-begovoj biblioteci." *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, no. 33 (2012): 59–106. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=177999>
- Eldem, Edhem. "Capitulations and Western trade." In *The Cambridge History of Turkey, Volume 3, The Later Ottoman Empire, 1603–1839*, edited by Suraiya N. Faroqhi, 283–335. Cambridge: University Press, 2006.
- Emecen, Feridun. "Od osnivanja do Kućuk Kajnardže," U *Historija Osmanske države i civilizacije*, уредник Ekmeleddin Ihsanoğlu, 5–76. Sarajevo: Orijentalni institut, 2004.
- Zirdum, Andrija. "Franjevaćki ljetopisi u Bosni i Hercegovini." *Croatia Christiana periodica*, Vol. 9, no. 15 (1985): 43–64. <https://hrcak.srce.hr/clanak/145702>
- Zlatar, Behija. *Gazi Husrev-beg*. Sarajevo: Orijentalni institut, 2010.
- Иналџик, Халил. *Османско царство. Класично доба 1300–1600*. Београд: Српска књижевна задруга, 1974.
- İpşirli, Mehmet. "Osmansko državno uređenje." U *Historija Osmanske države i civilizacije*, уредник Ekmeleddin Ihsanoğlu, 161–339. Sarajevo: Orijentalni institut, 2004.

- Ihsanoğlu, Ekmeleddin. "Osmanske obrazovne i naučne institucije." U *Historija Osmanske države i civilizacije*, urednik Ekmeleddin Ihsanoğlu, 773–943. Sarajevo: Orijentalni institut, 2004.
- Kasumović, Azra Gadžo. "Kolektivno i pojedinačno jamstvo, kefalet-defteri i registracije kefaleta u dokumentima u Bosni osmanskog perioda." *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, no. 35 (2014): 5–50.
- Kasumović, Azra Gadžo. "Obnovljena muafnama Novog Jajca/Varcar Vakufa iz 1734. godine i ehaliya." *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, no. 37 (2016): 25–42. <https://anali-ghb.com/index.php/aghb/article/view/361/705>
- Kasumović, Fahd. "Osmanska agrarna politika i nadmetanje za zemlju u jugoistočnoj Evropi (analiza čifluka u Bosanskom sandžaku od uspostavljanja osmanske vlasti do početka 17. stoljeća)." *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, no. 35 (2014): 93–150.
- Kovačević, Ešref. *Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj republici po odredbama Karlovačkog mira*. Sarajevo: Svjetlost, 1973.
- Kokić, Ivo, "Splitski lazaret: razlozi otvaranja, gradnja i funkcija," *Pro tempore*, no. 16 (2021): 303–312. <https://hrcak.srce.hr/277579>
- Korić, Elma. "Banjalučka muafnama iz 1588. godine." *Prilozi za orijentalnu filologiju*, no. 54 (2005): 181–188. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=115531>
- Korić, Elma. *Životni put prvog beglerbega Bosne: Ferhad-paša Sokolović (1530–1590)*. Sarajevo: Orijentalni institut, 2016².
- Коцић, Марија. *Оријентализација материјалне културе на Балкану. Османски период XV–XIX век*. Београд: HESPERIAeud, Филозофски факултет, 2010.
- Kocić, Marija. "Engleska i Porta od mira u Sremskim Karlovcima do "jedrenskog događaja." *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 46, no. 1 (2014): 223–237. <https://doi.org/10.17234/RadoviZHP.46.4>.
- Коцић, Марија В и Далибор М. Елезовић, "Успон Махмуд-паше Бушатлије као одраз кризе османског државног система." *Башићина*, св. 46 (2018): 291–306. <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0353-9008/2018/0353-90081846291K.pdf>
- Kreševljaković, Hamdija. "Sarajevska čaršija, njeni esnafi i obrti za osmanlijske uprave." *Narodna starina*, Vol. 6, no. 14 (1927): 15–58.
- Kreševljaković, Hamdija i Hamdija Kapidžić. *Vojno-geografski opis Bosne pred Dubički rat od 1785. godine*. Sarajevo: Naučno društ-

- tvo NR BiH, 1957.
- Kreševljaković, Hamdija. *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1961.
- Kreševljaković, Hamdija i Derviš M. Korkut. *Travnik u prošlosti 1464–1878. (Naročito kao glavni grad Bosne 1699–1850)*. Travnik: Zavičajni muzej Travnik, 1961.
- Kreševljaković, Hamdija. *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Svjetlost, 1980.
- Kursar, Vjeran. “Bosanski franjevci i njihovi predstavnici na osmanској Porti.” *Prilozi za orijentalnu filologiju*, no. 60 (2011): 371–408. <https://pof.ois.unsa.ba/index.php/pof/article/view/119/pdf>
- Levy, Moritz. *Die Sephardim in Bosnien. Ein Beitrag zur Geschichte der Juden auf der Balkanhalbinsel*. Sarajevo: Daniel A. Kajon Verlag, 1911.
- Лужија, Стојанка. “Биљешке о дјечијим заразним болестима у “Љетопису” Мула Мустафе Башескије.” *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, no. 9 (2017): 61–67.
- Лужија, Стојанка. “Објављени извори из XVIII вијека о Бањалучком боју 1737. године.” *Радови. Часопис за хуманистичке и друшћивене науке*, no. 26 (2017): 105–115.
- Лужија, Стојанка. “Ибрахим Алајдеговић Печевија о положају раје на угарском ратишту у вријеме Другог рата (1593–1606).” У *Зборник радова са научној скупи Бањалучки новембарски сусрећи 2017*, уредник Бране Микановић, 159–169. Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци, Филозофски факултет: 2018.
- Лужија, Стојанка. “О покривалима за главу код сефардских Јевреја.” *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, no. 11 (2019): 317–321.
- Lužija, Stojanka. “*Austro-Ugarska i Jevreji u Bosni i Hercegovini (1878–1914)*.” PhD diss., University of Belgrade, 2021.
- Лужија, Стојанка. “Винер Цајтунг о Дубичком рату.” *Српски историјски часопис*, no. VII (2024): 108–132.
- Мантран, Робер. “Османска држава у XVIII веку: европски притисак.” У *Историја Османској царства*, уредник Робер Мантран, 319–345. Београд: Clio, 2002.
- Mažuran, Ive. *Hrvati i Osmansko Carstvo*. Zagreb: Golden marketing, 1998.
- Mijušković, Slavko. “Zdravstveno obavještajna služba u Boki i kretanje zaraza u Hercegovini i Podgorici 1763–1766.” *Acta histo-*

- rica medicinae, pharmaciae et veterinae*, no. 3 (1963): 64–78.
- Миловић, Ђорђе Д. “Глад у Боки и сусједним крајевима 1782. године и њене политичке посљедице (према документи-ма из Херцеговског архива).” *Историјски записи*, no. 1–2 (1956): 133–142.
- Миловић, Јевто М. “Титуле владика Петровића.” *Историјски записи*, no. LX/1 (1987): 49–59.
- Mimica, Ivan. “Prikaz hajduka u djelima Alberta Fortisa, Ivana Lovrića i Vladimira Arđalića.” *Godišnjak Titius: godišnjak za interdisciplinarna istraživanja porječja Krke*, no. 4 (2011): 111–128. <https://hrcak.srce.hr/clanak/174391>
- Моаћанин, Ненад. *Hrvatska Turska. Hrvati pod vlašću Osmanskog carstva do 1791. Preispitivanja*. Zagreb: Matica hrvatska, 1999.
- Mazalić, Đoko. *Leksikon umjetnika. Slikara, vajara, graditelja, zlatara, kaligrafa i drugih koji su radili u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1967.
- Момировић, Петар. “Прилог проучавању сарајевских кујунџија.” *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, no. 5 (1955): 199–231.
- Neumann, Christoph K. “Political and diplomatical development.” In *The Cambridge History of Turkey, Volume 3, The Later Ottoman Empire, 1603–1839*, edited by Suraiya N. Faroqhi, 44–62. Cambridge: University Press, 2006.
- Özcan, Abdülkadir. “Anarhija u vojnoj organizaciji i preduzimane mjere.” U *Historija Osmanske države i civilizacije*, urednik Ekmeleddin Ihsanoğlu, 489–490. Sarajevo: Orijentalni institut, 2004.
- Olson, Robert. “The Esnaf and the Patrona Halil Rebellion of 1730: A Realignment in Ottoman politics?” In *Imperial Meanderings and Republican By-Ways. Essays on Eighteenth Century Ottoman and Twentieth Century History of Turkey*, edited by Robert Olson. 1–12. Istanbul: The Isis Press, 2010.
- Pelidija, Enes. “Pohodi bosanskih paša na Crnu Goru od 1706–1714. godine.” *Prilozi*, no. 17 (1980): 101–127.
- Pelidija, Enes. “O učešću Bosanaca u tursko-persijskom ratu 1727. godine.” *Prilozi za orijentalnu filologiju*, no. 40 (1991): 335–344.
- Pelidija, Enes. *Banjalučki boj iz 1737: uzroci i posljedice*. Sarajevo: El Kalem, 2003.
- Pelidija, Enes. “Prošlost Tešnja i njegove okoline u XVIII stoljeću.” *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, no. 39 (2010): 85–112. <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=140241>

- Peričić, Šime. "Hajdučija u mletačkoj Dalmaciji XVIII. Stoljeća." *Radovi Zavoda za povjesne znanosti HAZU u Zadru*, no. 41 (1999): 203–212. <https://hrcak.srce.hr/96073>
- Петковић, Богољуб. "Махмуд паша Бушатлија од 1787–1796. године. Прилог за једну монографију." *Историјски записи*, no. 1–2 (1957), 211–242. <https://istorijskizapisi.me/wp-content/uploads/2022/01/PETKOVIC-Mahmud-pasa-Busatlja-od-1787-1796.pdf>
- Petrić, Mario. "O migracijama stanovništva u Bosni i Hercegovini." *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu–Etnologija*, sv. XVIII (1963): 5–16
- Pinjuh, Dijana. "Hajdučija u Hercegovini u 18. stoljeću." *Hercegovina. Časopis za kulturno i povijesno naslijeđe*, no. 5 (2019): 115–140. <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=794264>
- Popović, Toma. "Kad je sedište hercegovačkog sandžaka premešteno iz Foče u Pljevlja?." *Prilozi za orijentalnu filologiju*, no. 10–11 (1961): 267–271. <https://pof.ois.unsa.ba/index.php/pof/article/view/766/pdf>
- Quataert, Donald. *The Ottoman Empire 1700–1922*. Cambridge: University Press, 2005.
- Радонић, Јован. *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*. Београд: Научна књига, 1950.
- Радосављевић, Недељко. "Херцеговачки митрополити 1766–1878." *Историјски часопис*, књ. LVII (2008): 175–196. [https://www.iib.ac.rs/istorijskicasopis/assets/files/57\(2008\).pdf](https://www.iib.ac.rs/istorijskicasopis/assets/files/57(2008).pdf)
- Radoš, Ruža. "Namjesnik Bosanskog ejaleta Ali-paša Hekimoglu (1736–1748) i Dubrovačka Republika." PhD diss., University of Zagreb, 2017.
- Самарџић, Радован. *Сулејман и Рокселана*. Београд: Српска књижевна задруга, 1976.
- Sivrić, Marjan. *Migracije iz Hercegovine na dubrovačko područje od potresa 1667. do pada Republike 1808. godine*. Dubrovnik, Mostar: Biskupski ordinarijat Mostar i Državni arhiv u Dubrovniku, 2003.
- Simić, Božidar, Filip Škiljan, Srbi u Cetinskoj krajini. Zagreb: Srpsko narodno vijeće i VCNM Grad Zagreb, 2017.
- Скарић, Владислав. *Српски православни народ и црква у Сарајеву у 17. и 18. вијеку*. Сарајево: Државна штампарија, 1928.
- Скарић, Владислав. *Изабрана дјела. Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустроугарске окупације*. Књига I. Сарајево: Веселин Маслеша, 1985.

- Слијепчевић, Ђоко. *Историја Српске православне цркве I. Од њокришћавања Срба до краја XVIII века*. Београд: ЈРЈ, 2002.
- Smailagić, Nerkez. *Leksikon islama*. Sarajevo: Svjetlost, 1990.
- Smajić, Ramiza. "Migracijski tokovi, društveno-političke prilike u Bosanskom ejaletu (1683.–1718.)." PhD diss., University of Zagreb, 2019.
- Смит, Џејн И. "Ислам и хришћанство" у *Оксфордска историја ислама*, приредио Џон Л. Еспозито, 299–340. Београд: Clio, 2016².
- Станојевић, Глигор. "Млетачке и дубровачке вијести о аустријско–турском ратовима у XVIII вијеку." *Годишњак Друштва историјара Босне и Херцеговине*, год. XVII (1966–1967), 209–230.
- Станојевић, Глигор. "Стварање култа Русије у Црној Гори." У *Историја Црне Горе III 1. Од њочетика XVI до краја XVIII вијека*." 325–371. Титоград: Пошједа, 1975.
- Stanojević, Gligor. "Mletački dragoman Tomazo Navon na dvoru bosanskog vezira Abdi-paše 1750. godine." *Balkanica*, no. VII (1976): 127–138.
- Sućeska, Avdo. "Malikana (doživotni zakup државних добара у Османској држави)." *Prilozi za orijentalnu filologiju*, no. 8–9 (1959): 111–142.
- Sućeska, Avdo. "Taksit. Prilog izučavanju дазбинског система у нашим земљама под турском влашћу." *Godišnjak Pravnog fakulteta*, no. VIII (1960): 339–362.
- Sućeska, Avdo. "Promjene u sistemu izvanrednog oporezivanja u Turskoj u XVII vijeku i pojava nameta teklif-i-sakka." *Prilozi za orijentalnu filologiju*, no. 10–11 (1961): 75–112.
- Sućeska, Avdo. *Ajani. Prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*. Sarajevo: Naučno društvo SR BiH, 1965.
- Sućeska, Avdo. "O nastanku čifluka u našim zemljama." *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, no. XVI (1965): 37–57.
- Сућеска, Авдо. "Сељачке буне у Босни у XVII и XVIII стољећу." *Годишњак Друштва историјара Босне и Херцеговине*, no. XVII (1966–1967): 163–207.
- Sućeska, Avdo. "Novi podaci o nastanku i visini taksita u Bosni." *Prilozi*, no. 10/2 (1974): 135–154.
- Sućeska, Avdo. "O mu'afiyet-u u bosanskom ejaletu." *Prilozi*, no. 22 (1986): 235–243.
- Sućeska, Avdo. "Pokušaji muslimanske raje u Bosni da se oslobode ra-

- jinskog statusa u XVIII stoljeću.” *Dijalog–Časopis za filozofiju i društvenu teoriju*, no. 01+02 (2003): 191–201. <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=197627>
- Shaw, Stanford. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Volume I: Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280–1808*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Тодоровић, Миљана Ј. “Таијјски сисџем у XIX веку–оџоманска заосџавиџиџина јужнословенским народима.” PhD diss., University of Belgrade, 2016.
- Taslidža, Faruk. “Razvoj grada Mostara u prvim decenijama XVII stoljeća,” U *Slovo o Mostaru. Zbornik radova sa 5. međunarodne konferencije posvećene stvaralaštvu hercegovačkih autora*, urednici Dijana Hadžizukić, Edim Šator, 139–159. Mostar: Univerzitet “Džemal Bjedić”, Fakultet humanističkih nauka, 2022.
- Ćetković, Kosanović, Desanka. *Akutne infektivne bolesti*. Beograd: Izdavačko-informativni centar studenata, 1974.
- Ћирковић, Сима. “Пад Босне и покушаји отпора турском освајању.” У *Исџорија срџској народа II*, уредник Јованка Калић, 390–402. Београд: Српска књижевна задруга, 1994.
- Ђоровић, Владимир. *Срџски манаџири у Херцеџовини*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999.
- Faruqi, Suraiya N. “Guildsmen and handicraft producers.” In *The Cambridge History of Turkey, Volume 3, The Later Ottoman Empire, 1603–1839*, edited by Suraiya N. Faruqi, 336–355. Cambridge: University Press, 2006.
- Filipović, Nenad. “Oko kuge u Bosni 1763–1764.” *Prilozi*, no. 49 (2020): 45–87. <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=982894>
- Findley, Carter Vaughn. “Political culture and the great households.” In *The Cambridge History of Turkey, Volume 3, The Later Ottoman Empire, 1603–1839*, edited by Suraiya N. Faruqi, 65–80. Cambridge: University Press, 2006.
- Фотић, Александар. “Између закона и његове примене.” У *Приваџиџни живоџи у срџским земљама у освиџи модерној доба*, приредио Александар Фотић, 27–71. Београд: Clio, 2005.
- Fotić, Aleksandar. “Tracing the Origin of a New Meaning of the Term Re’aya in the Eighteenth-Century Ottoman Balkans.” *Balkanica*, no. XLVIII (2017): 55–66. <https://dais.sanu.ac.rs/handle/123456789/6107>

- Handžić, Adem. "Bosanski namjesnik Hekim-oglu Ali-paša." *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, no. V (1954–1955): 135–180.
- Hadžibegić, Hamid. "Odnos Crne Gore prema Osmanskoj državi polovicom XVIII vijeka." *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, no. 3–4 (1953): 485–508.
- Hadžibegić, Hamid. "Džizja ili harač." *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, no. 5 (1955): 43–102.
- Хаџијахић, Мухамед. "О мањинским етничким скупинама у Босни и Херцеговини у XVIII и XIX стољећу, до окупације 1878." *Прилози*, no. 18 (1981): 203–220.
- Hadžijahić, Muhamed. "Bune i ustanak u Bosni sredinom XVIII stoljeća." *Historijski zbornik*, god. 33–34, no. 1 (1980–1981), 99–137.
- Храбак, Богумил. "Кужне редње у Босни и Херцеговини 1463–1800." *Историјски зборник*, no. 2 (1981): 5–41.
- Храбак, Богумил. "Немирно стање у касабама на северу Црне Горе у доба кризе (XVIII век)." *Историјски записи*, no. 4 (1987): 63–83.
- Храбак, Богумил. "Кривошије, Леденице и Убљи од XVI до XVIII века," *Историјски записи*, год. LXXII, no. 1–2 (1999): 37–81.
- Čolak, Nikola. "Promet stoke u zadarskoj skeli u XVIII. Stoljeću." *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, no. 37 (1995): 411–565. <https://hrcak.srce.hr/270350>
- Čoralić, Lovorka. "Vojnici iz Hercegovine u mletačkim kopnenim postrojbama (18. stoljeće)." *Hum: Časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, no. 10 (2013): 162–180. <https://hrcak.srce.hr/file/331532>
- Чубриловић, Васо. "Босански фрајкори у аустриско–турском рату 1788–1791." *Брасиво*, no. 27 (1933): 102–131 https://digitalna.nb.rs/view/URN:NBN:RS:SD_E34DD8318774C7E359B1B9EE976745A-1-1933-B027
- Džaja, Srećko M. *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine. Predemancipacijsko razdoblje 1463.–1804*. Mostar: ZIRAL, 1999².
- Šabanović, Hazim. *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela*. Sarajevo: Svjetlost, 1982.
- Šljivo, Galib. *Bosna i Hercegovina 1788–1812*. Banja Luka: Institut za istoriju, 1992.
- Šćekić, Radenko, Žarko Leković and Marijan Premović. "Political

Developments and Unrests in Stara Raška (Old Rascia) and Old Herzegovina.” *Balkanica*, no. 46 (2005): 79–106. <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=308555>

Yediyildiz, Bahaeddin. ”Osmansko društvo.” U *Historija Osmanske države i civilizacije*, urednik Ekmeleddin Ihsanoğlu, 597–692. Sarajevo: Orijentalni institut, 2004.

Е-књиге

Miović, Vesna. ”Life in the Quarantine: Lazaretto at Ploče during the Republic.” In *Lazaretto in Dubrovnik. Beginning of the Quarantine Regulation in Europe*, edited by Ante Milošević. Dubrovnik: Institute for Restoration of Dubrovnik, 2018. <https://lazaretihub.com/sites/default/files/preuzimanja/2019-08/Monografija%20LAZARETI%20FINAL%2028.11.%20ENG.pdf> приступљено 11.7.2024.

Штампа

Тешић, Душан и Јаков А. Поповић. ”Зворничка епархија и њени митрополити.” *Источник. Духовни лист за црквено-просвјетне потребе српско-православне свештенства и народа у Босни и Херцеговини*, no. 11–12 (30. јун 1904): 169–172. <https://pretraziva.rs/show/istocnik--1904-06-30.pdf>

Литература са интернета

<https://www.enciklopedija.hr/clanak/matija-korvin> приступљено 24.4.2024.

<https://www.enciklopedija.hr/clanak/lacy-franz-moritz> приступљено 21.5.2024.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

94(497.6)"1733/1788"(0.034.2)

ЛУЖИЈА, Стојанка, 1982-

Босански ејалет [Elektronski izvor] : (1739–1788) / Стојанка
Лужија. - Ел. књига. - Бања Лука : Филозофски факултет, 2024. -
(Мозаик : за нововјековну историју Срба у Босни и Херцеговини /
Радован Субић)

Начин приступа (URL): <https://ffbl-izdavastvo.org/index.php/izdavacka>. - Опис извора дана 30.09.2024. -
Ел. публикација у ПДФ формату опсега 182. стр. - Насл. са насл.
екрана. - Напомене и библиографске референце уз текст. -
Библиографија: стр. 171-182. - Conclusion.

ISBN 978-99976-38-91-5

COBISS.RS-ID 141476097

Институт за
хуманистичке
и друштвене
науке
Филозофски Факултет
Универзитета у Бањој Луци

Универзитет у Бањој Луци
Филозофски факултет
Институт за хуманистичке и друштвене науке

Едиција „Мозаик...”

Главни и одговорни уредник: доц. др Радован Субић
Замјеник главног уредника: мр Мирослав Галић

<https://ffbl-izdavastvo.org/index.php/izdavacka/catalog/series/mosaic>